

56566

6-41

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԿ

ՄԷԼԻՔ ԲԱԲԱՅԻ

ՍՏՄՆԵԼԻ ԱՐԱՐԺԸ 1729 ԹԻԱԿԱՆԻՆ

ՕՍՄԱՆՑՈՑ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՕՐՈՎ

ՍԻՆԵԼՑ ԸՅԽԱՐՀՈՒՄ

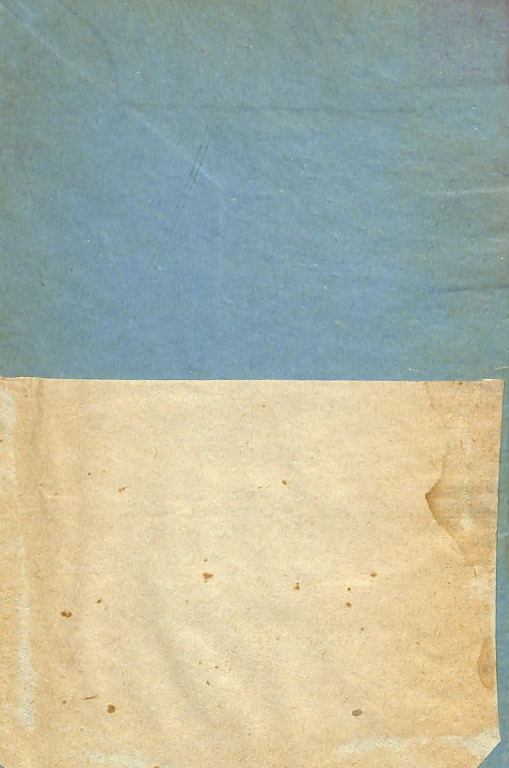
ԱճԽԱՏԱՍԻՐԵԳ՝

ՍԱՐԳԻՍ ՅՈՎ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՑ

Բ Ա Ք Ո Ւ
ՏՊԱՐԱՆ „ԱՐԱՄԱԶԴ՝"
1910

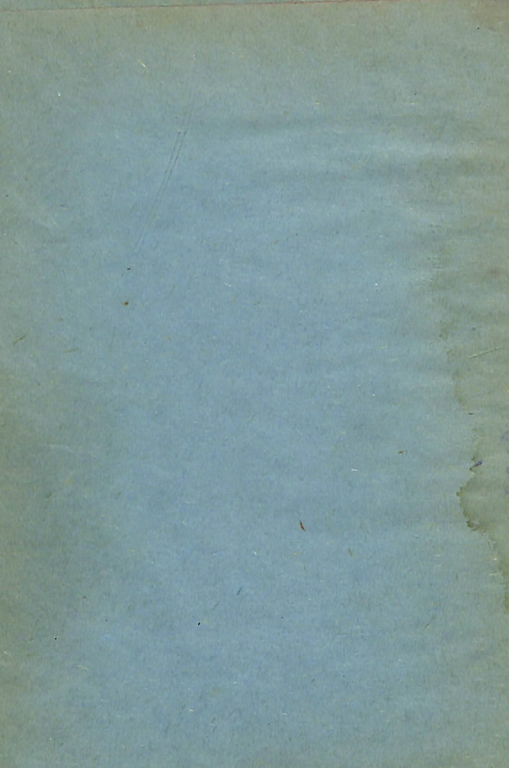

Б А К У
ТИП. „АРАМАЗДЪ“
1910

100

71

3106
3106

ՊԵՂԵՄԻ ԷՀՁԵՐ

9 (566)

Ե-41

ՍՏՈՒԳՎԱՍ 1961

ՄԵԼԻՔ ԲԱԲԱՅԵՐ

ԳԱՏԱՆԵԼԻ ԱՐԱՐԲԸ 1729 ԹԻԱԿԱՆԻՆ

ՕՍՄԱՆՑՈՑ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՕՐՈՎ

ՍԻՆԵՆՑ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Աւստրալիացի
ՍԱՐԳԻՍ ՅՈՎ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՑ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ

ՍՍՏՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ

ԲԱԳՈՒ
ՏՊԱՐԱՆ „ԱՐԱՄԱՅԴ“
1910

БАКУ
ТИП. „АРАМАЗДЪ“
1910

Дозволен. цензурою 25-го іюня 1910 г.

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՅՍԻ

Մեր ազգը զանազան արիւնալի զարէշըջաննե-
րում երբ որ իր գլխին կատարված արիւնոտ անցքերը
որև է մի սկանառէս պատմագրի աշխատութեամբ
կարողացաւ մտցնել գրաւոր յիշատակարանների մէջ և
պահպանել առժամանակ այդ պատմութեան գոյութիւ-
նը հազարից մի անկեղծ հայ մարդի կամ մի անկեղծ
հայ հողկորականի խնամքով, այնուամենայնիւ այդ
անկեղծ անձնաւորութիւնների ձեռքում երկար ասլրել
չկարողացաւ, պատճառ նրանց մեռնելուց յետոյ, կա-
րելի է ասել տգէտ գաւալների ձեռք ընկաւ և նրանց
ձեռքիցն էլ այնպիսի մարդկանց ձեռք ընկաւ, որոնց
մօտ կէս փողի արժէք չգտաւ, այդ պատմութիւնը
կամ զոհ գնաց տգիտութեան խաւարի կամ զոհ գը-
նաց անուշադրութեան, որ իր թանկագին արժէքի ար-
ժանիքը չ'վայելելով փառեցին կորան նոյնիսկ այդ մարդ-
կանց տների խոնաւ անկիւններում, չգնահատւելով ոչ
ոքից, կամ արիւնահեղութեան օրով դրուած էր դար-
ձեալ զոհ գնաց արիւնահեղութեան, կամ ձեռքից ձեռք
ընկնելով, ինչպէս որ գրել ենք, վերջը ընկաւ այնպիսի
գրատեաց, նախանձոտ և հալածիչ անպիտան կղերի
ձեռք և զոհ գն սց նրանց անգրասէր քմահաճութեանը,
պաշար դարձաւ վերջապէս հրի կամ ջրի։ Ուստի մի
այնախիսի պատուական ամենապիտանացու պատմու-
թիւնը իսպառ կորչելուց և հետքերը մինչև անգամ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՓՇՐԱՆՔ¹⁾

«Եւ զկնի տիրապետութեան ազգին տաճկաց երկրին սիւնեաց ռճհթ թուականին հայոց, զօրաբանակն նոցա եկն ի սուրբ վանս Տաթևու և Բանակ եղին առաջի տափարակին Տաթև անւանեալ աւանին, որ է հայէցաւացօք յոյժ նազելի և տեսարանօք յոյժ գեղեցիկ և ախորժելի: Եւ էր գլխաւորն զօրաց տաճկաց Հաջի ալի փաշան: Եւ ապա յետ քանի յաւուրց կոչեաց առ ինքն մեծ առ մեծ արանց հայոց Մէլիքազնեաց, յաանուտերաց, քահանայից, քանդխուդայից, համփայից և այլ ունեւոր արանց համայն եօթնագաւառեան սիւնեաց և առաց բռնակալ կեդժաւոր (Հաջի ալի փաշան.) — Սիրելի մեծապատիւ և արժանապատիւ իշխանաւորքդ մեր համայն հրապատակեալ ժողովրդեանց սիւնեաց, մի երկնչիք. քանզի ես յետ այսու սիրեմ և պահպանեմ ձեզ

1) Այս պատմական փշրանքը մէկ եղբրական տխուր անցքի յատուկ փաստ է հանդիսանում, որը կատարվել է 1729 թւին Տաթևում: Յաւօք սրտի ափսոսում ենք, որ այս պատմական փշրանքի շարունակութիւնը իւր վախճանին չի հասնում ձեռագիրը փշտ-

խաւորներ չմնան. որ ապագայում կասկածելի յորդորիչ խոռվարարներ կզառնանք իրանց դէմ նոր ապստամբութիւն յարուցանելու համար: Ուստի ստիպւած այսպիսի վտանգաւոր կասկածներէց գիշերը մասնաւոր մարդիկ ուղեցին փախչել, բայց Յուլիթ վարդապետը հանգստացրուց բոլորին, հաւատացնելով նրանց, որ փաշան ոչ մէկի կեանքի դէմ դիտաւորված չէ մահացու պատիժի դաւադրութիւն ստեղծել իր մօտ հրաւիրելու բարեկամական պայմաններով, այլ կանչւած են յատկապէս ուսեստի պաշարի համար և ուրիշ ոչինչ: Էզցի առաւօտեան հայ իշխանները և քահանաները զնացին դէպի փաշայի վրանը և բոլորը շարքով կանգնեցին վրանի դիմաց: Փաշան իւր սորորական ժամանակին արթնացաւ քրից, երկար վերարկուն գցեց ուսերին դուրս եկաւ վրանից լուս և առանց ուշադրութիւն դարձնելու ջրամանը ձեռքին զնաց դէպի. . . . : Քանի ըսպէից յետոյ եկաւ ու կանգնեց վրանի առջև և սկսեց լուացել: Լուացելուց յետոյ մտաւ վրանը և շարունակեց անել իր վաղորդեան նամագը: Նամագը աւարտելուց յետոյ հագնւեցաւ փառաւոր կերպով և դուրս եկաւ վրանից ու մօտեցաւ հայ իշխաններին: Այդ միջոցի ի հայ իշխանները և քահանաները խորին կերպով գլուխ խոնարհեցրին փաշային, յայտնելով նրան իրանց հլու հպատակութիւնը և պարտականու-

թիւնները դէպի Օսմանեան կառավարութեանը
ամենայն ջերմեռանդութեամբ: Փաշան նոյն-
պէս թիւրքաց. կեղծաւոր քաղաքավարութեամբ
գլուխ խոնարհեցրեց հայ իշխաններին ողջոյնե-
լով այս խօսքերով «բարով էք եկել, հազար բա-
րով էք եկել»: Այժմ ես ինձ բաւական բախտա-
ւոր եմ համարում, մինչ դեռ մեր հպատակների
մէջ գտնվում են ձեզ նման յայտնի և նշանաւոր
մարդիկ, որոնք ծայրահեղ կարիքներում կարող
են նպաստել մեզ կարէքցաչափ: Շատ ուրախ
եմ: Եւ գոհ եմ ձեզանից, որ մեր հրաւերը չէք
մերժել: Այսուհետեւ ես իմ ամբողջ սրտով կհա-
ւատամ ձեզ և համոզւած կլինեմ ինքս ինձ ա-
ռանց տարակուսանքի, որ շատ հաւատարիմ կը-
լինէք դէպի մեզ: Մանաւանդ անհոգ մնացէք
ձեր կեանքին, գոյքին և այլ ունեցածներին ա-
պահովութեան համար: Զնայած որ սկզբից մենք
ձեր հայ ազգին նեղութիւններ շատ ենք հաս-
ցրել այնուամենայնիւ, որպէս ապացոյց պէտք
է յիշէք և աչքի առաջ ունենաք այն անսպասե-
լի յաղթական քաջագործութիւնը, որ ձեր ան-
պարտելի Դաւիթ իշխանը իւր երեք հարիւր
կտրիչներովը զիշերը յարձակվեցաւ և Հալի ձորի
մօտ մեր օսմանցիներիցս տասն և երկու հազար
զինւորներին միանգամից ջարդեց և իւր ամբողջ
վրէժը մեզանից միանգամից լուծեց: Յիշեցէք
Ստէփաննոս Շահումեանի արած քաջագործու-

թիւնը, որը Մեղրիաւանի կիրճումը տաան և մէկ հազար զինւորներ ջարդեց մեզանից իւր սակաւաթիւ քաջ ընկերներով, իսկ մնացածներին էլ հալածելով ցիրուցան արաւ: Եթէ ուշի ուշով հաշի առնենք երկու թշնամական կողմերի հասցրած մնասները դուք օսմանցիներից քսան հազարից աւելի կեանքեր խրած կլինէք: Իսկ օսմանցիք հայերից շատ չնչին: Այժմ բոլոր վրէժխնդրական ռիսալահուծիւնները ես մի կողմ եմ դրում, և հաստատ խօսք եմ տալիս ձեր Միւնեաց երկրի ընդհանուր ժողովուրդներին, որ այսուհետեւ ոչ մի նեղութիւն այլ ևս չէք կրել մեր կողմից, անցեալն է անց: Իսկ դուք լռադադ ու հանգիստ մնացէք ձեզանում: Չարին յաջորդելու է բարին: Եւ դուք այլ ևս չ'լսէք չարայորդոր մարդկանց տւած պատւէրները ապստամբութիւն հարուցանելու դիտաւորութեամբ: Իսկ եթէ դուք ձեր տեղերը հանգիստ կմնաք, ցոյց կը տաք մեզ ձեր հլու հպատակութիւնը, այնուհետեւ կվայելէք մեր սէրը, համակրութիւնը և խաղաղութիւնը: Այսքանից յետոյ յայտնեմ ձեզ թէ ինչու համար էք կոնչւած աշտտեղ, ասեմ: Մեզ առ այժմ— հացի ամբարներ չունենք, սպասում ենք առաջներիս հնձին, որպէս զի հնարաւորութիւն լինի ուտեստի ամբարներ շինելու. Իսկ այժմ մեր հացի գործարանը բոլորովին զուրկ է կենսական մթերքներից, որ եթէ քիչ էլ սպա-

սելու լինենք և չըհոգանք կենսական մթերքի համար, որը գլխաւորապէս հացն է, շատ շուտով կարող է սովային աղաղակ բարձրանայ մեր գօրքերի մէջ: Այս բանի համար որքան մտածում եմ յւրիշ կերպ չկայ, պէտք է օգնութիւն հասցնէք մեզ, որպէս զի մեր գօրքերը մի կերպ պահպանւեն մինչև նոր ցորենի հասնիլը: Եւ դուք յատկապէս կանչւած էք այս բանի համար: Այսուամենայնիւ սա ոչ թէ խնդիր է, այլ մի խիստ պահանջ է, որ դնում եմ ձեզ վրայ, որով պէտք է բաւականութիւն տաք ինձ: Ուստի այսօրւանից յայանում եմ ձեզ ամենքիդ, որ ձեզանից իւրաքանչիւր մարդ պէտք է վճարէ քսան բեռից սկսած մինչև տասն բեռն ցորէն: Իսկ որոնք ցորեն չունին ունին գարի, կարող են գարի տալ, կորեկ ունին կարող են կորեկ տալ, բրինձ ունին կարող բրինձ տալ: Սակայն հացահատիկները պէտք է աղաք ալիւր շինէք և յետոյ բերէք յանձնէք մեր տնտեսական վեղիրին: Ուստի իմ այս հրամանս մինչև տասն օրը պէտք է կատարէք: Իսկ եթէ ձեզանից որ և է մէկը կհանդգնի դէմ կանգնել իմ հրամանին, նա կորած կլինի իւր ամբողջ կեանքով և դոյքով: Հիմայ ձեզանից ով ոք խօսք ունի որ և է ինձ ասելու մեր պահանջը վճարելու կամ չըվճարելու համար թող ասէ՝ Փաշայի այդ տնդոյանալի պահանջի վճարելու դժվարութեան

մասին Սիսիանցի Ղիջի անուհով քահանան, որ մասնակցել էր Դաւիթ բէկի բոլոր կռիւներին, մերժեց միանգամից Փաշայի պահանջը և մասնաւոր քեանդխուղաների և իշխանների հետ միասին, իրենց յանդգնութեան մասին իսկոյն բանտարկւեցան վանքի ձիթհանքումը: Իսկ միւսները նոյնպէս յանձն չառնելու համար սասաիկ ծեծ ուտելուց յետոյ դարձեալ բանտարկւեցան առաջինների մօտ ձիթհանքումը:

Արդար և շատ դժվար էր Փաշայի պահանջի վճարումը հայ իշխաններին համար, որովհետեւ դարնան ժամանակ էր, սովը բերանը լայն բացած ամեն ինչ կլանել էր պցել իր փորը, էլ որտեղ էր գտնուում ցորեն, գարի, կորեկ և հաճար, որպէս զի հաւաքէին ժողովրդից և լրացնէին Փաշայի պահանջը: Մանաւանդ ժամանակի հայ-թրքական վեց տարւայ միմիանց դէմ ունեցած անընդհատ կռիւները միջոց էին տւել զիւղացուն արդեօք վար ու ցանքս անելու: Այդ հարցը փաշայի համար մեռած էր: Այնուամենայնիւ խնձորէսկեցի Թութակենց դայլամիա Բաբան, որը իւր համագիւղացի Մինասենց Մախուն և նրա քաջ որդու Բալլուն հետ անձնատական թշնամութիւն ունէր, վերջիններիցս իւր վրէժը լուծելու համար նա յանձն առաւ տասն բոլը ալիւր տալ փաշային և յղացաւ փառասիրութեան և պատւասիրութեան կործանիչ ձրգատումներով: Ուստի Փաշայի սիրտը գրաւելու,

հրան հաճոյանալու և իր նպատակին հասնելու համար այն կողմից ձեռքը դրեց սրտին և պատ-
րաստականութիւն յայտնեց, թէ ես կարող եմ
տաան բեռը մաքուր ցորենի ալիւր բերել այս-
տեղ և տալ ձեր տնտեսական վեղիւրին:

— Կեցես դու, ասաց Փաշան: Դուք որ
գիւղացի էք:

— Խնձորէսկ գիւղիցն եմ, Փաշան ողջ լի-
նի, ասաց Բաբան:

— Շատ բարի, ասաց Փաշան. ձեզ աչքի
առաջ կունենամ:

Փաշան հրամայեց գինւորներին, որ գնան
բանտարկեալներին բերեն, մտածելով գուցէ նը-
րանք էլ հետեն Բաբուն:

Բերին բանտարկեալներին:

Տեսնում էք այս մարդը, որ ձեր ընկերն է,
ասաց Փաշան: Ինչո՞ւ մենակ սա ինքն խօսա-
նում է նպատամատոյց լինել մեր հացի գոր-
ծարանին տաան բեռը մաքուր ցորենի ալիւր,
իսկ դուք չէք ցանկանում գոնէ իւրաքանչիւրդ
տալ հինգական կամ աւելի քիչ երեքական բեռ:
Փաշան ապրած կենայ, ասաց Ղիջի քահանան:
Ձեզ քաջ յայտնի է, որ այժմ գարուն է և տա-
րուն ամենավատ ժամանակն է. այս բոլորիս
գիւղականի տանը կտոր հաց չի գտնվում, որ տայ
հրան երեխային, որը քաղցած է և հացի համար
լաց է լինում: Մանաւանդ թէ Փաթալի խանին

և թէ նոյն իսկ ձեր Օսմանցիների հայերիս գէմ ունեցած կոիւնները ժամանակ չեն տուել հայ գիւղացիներին, որպէս զի վար ու ցանքս անէին, որ այսօր գիւղացիների տներումը որ և է ուտելու բան երևար, որ եղածից հաւաքէինք մէկ քանի բեռը թէ ցորեն, թէ դարի և թէ կորէկ ու բերէինք տայինք ձեր տնտեսական վեզիրին, որով ոչ մենք ամօթալի մնացինք ձեզ մօտ և ոչ ձեր բարկութիւնը շարժէր մեզ վերայ: Խնդրում ենք ինքդ դատես, էլ մենք որտեղից հաւաքենք ձեր պահանջելիս կենսական մթերքը, քանի որ ոչ ժողովուրդումն է գտնվում և ոչ մենք ինքներս ունենք: Խղճայ մեզ ի սէր Աստուծոյ և ի սէր մեծ մարգարէին ¹⁾:

— Յամենայն դէպս պէտք է յաբ, ասաց Փաշան, եթէ ոչ գոնէ մէկ մէկ բեռը:

— Մենք չենք կարող ձեզ խաբել, առացին հայ իշխանները: Սակայն մէկ բան, որ մեզ ոչ միայն դարմացնում է այլ գովացնում է, թէ արդեօք խնձորէսկեցի Բաբան ռրտեղից է լրացնելու իւր խօստացած անգոյանալի աահանջը, այդքանը չգիտենք: Դա իրա այդ սուտ խօստումովը մեր ճշմարտութիւնը կորցնում է ձեզ մօտ և մեր վարքը գետինն է դրում:

Ուրեմն դուք յանձն չէք առնում վճարել մեր պահանջը. ասաց Փաշան:

1) Մահամմէդին:

Ոչ, մենք չենք ուզում խաբել ձեզ սուտ խօստումներ տալով. ասացին հայ իշխանները: Մանաւանդ խնդրում ենք այլ ևս խստապահանջ չլինէք:

Փաշան գայրացաւ և պատրաստեց հայ իշխաններին մէկ մէկ գլխատել տայ. սակայն Քաւահունջեցի Բաբուն իշխանը և նոյն տեղացի տիրացու Բաղդասարը միջամտելով երաշխաւոր դարձան բոլոր իշխանների տեղ, խօստանալով, որ մինչև քսան օրը Փաշայի պահանջը իրանք լրացրած կլինեն, որով կարողացան բոլոր իշխանների կեանքը ազատել մահացու պատժից: Փաշայի բարկութիւնը զիջաւ թէև, բայց սպառնաց իշխաններին ասելով «այժմ այդ երկու մարդկանց երաշխաւորութեան հիման վերայ ես զիջում եմ, Սակայն եթէ դուք կմերժէք իմ պահանջի վճարումը ես ոչ միայն ձեզ կպատժեմ բոլորիդ գլխատել տալով, այլ և ամբողջ ղինւոններս կսփռեմ ձեր բոլոր գաւառներին ու գիւղերին վերայ և կպատւիրեմ նրանց քարուքանդ կանեն միանգամայն ձեր գիւղերը, կրակի կմատնեմ ձեր տներն ու արտերը. դուքս կտան ձեր ցորենի ու ալիւրի ամբարները. աւարի կառնեն ձեր բոլոր կայքն ու գոյքերը: Կասալատակեն ձեր բոլոր անասունների հօտերը. գերի կառնեն ձեր աղջիկներին, հարսերին և կանանցը և ամբողջ սիւնիքը ապականութեան առաքարէզ

կղարձենեմ, ձեր հարազատների արիւնով ներկել տալով: Ահա առաջօրէն ձեզ յայտնում եմ այն բոլոր անելիք չարագործութիւնները, եթէ դուք իմ պահանջի համար անտարբէր գտնվելու լինէք և ես պէտքէ կատարեմ վերջումը: Դէ գնացէք ձեր գիւղերը և որը բարի է հետեւեցէք նրան»:

Իշխանները գլուխ իջեցրին Փաշային լուռ տխուր ու արտում հեռացան և գլխակոր ճանապարհւեցան դէպի իրանց գիւղերը: Իսկ Թութակենց Բարան Փաշայի խօսքովը մնաց այնտեղ: Փաշան նրան պահեց իր մօտ ինչ որ նրա հետ քստալու համար:

Երեկոյեան Փաշան Բաբուն կանչեց իր վրանը ու սկսեց խօսել նրա հետ զրաւիչ շողոքորթութիւններով: Բաբայ, ասաց Փաշան: Ես արդէն ճանաչեցի ձեզ, թէ դուք որքան բարի մարդ էք գտնւում դէպի մեզ և, որքան էք կարեկցում մեր զօրքերի համար: Այսուհետեւ ես ամբողջ հոգով կհաւատամ ձեզ, որ դուք շատ հաւատարիմ կլինէք դէպի ինձ: Ուստի և ես ձեր երախտիքը յաւերժապէս վարձատրելու համար խօստանում եմ սրտանց քեզ Մելիք կարգեմ ձեր բոլոր հասարակութեան վերայ, որով դուք փառքի և պատւի տէր կդառնաք: Եւ ձեր ամբողջ ազգատոհմին կշնորհեմ մի այնպիսի հաստատ ու հիմնաւոր ազնւականութեան փիրման, որով դուք ազնւական կլինէք և աշխար-

հում ժառանգաբար կվարէք այդ մէլիքութիւնը որդոց որդի մշտնջենաւորապէս յաւիտեան: Անհոգ մնացէք, որ դուք այսուհետեւ կվայելէք իմ սէրը, համակրութիւնը և փառքը:

Ի՞նչ հարկ ունէր արդեօք, որ Փաշան այնպիսի փառաւոր խօստումներով Բաբուն հրապուրում էր դէպի իրան: Նրա հրապուրանքի և կեղծաւոր խօստումների մէջ տեղաւորված էր մէկ թունաւոր գաղտնիք, մի խորամանկութիւն, որով կուրացնում էր Բաբուն աչքերը, որպէսզի նրա միջոցով կարողանայ ծանօթանայ ոչ թէ միայն Խնձորէսկու ցորնատէրերին և ունևորներին, այլ ուղում էր ծանօթանայ նաև Սիւնեաց երկրի բոլոր ունևորներին, քաջերին, պարագլուխներին և նրանց ներքին գործերին, որովհետև Փաշան իւր կարծիքով բոլորովին հաւատացած էր Բաբուն, որպէս թէ նա բոլորին ճանաչում է, բոլորին էլ տեղերը գիտէ և բոլորին համար էլ կարող է ստոյգ տեղեկութիւններ տայ իրան: Փաշան անծանօթ էր երկրին և նոր էր անցել Բաքիր Փաշայի տեղը, նոր էր ստանձնել Սիւնեաց երկրի տաճկաց զօրքերի ամբողջ հրամանատարութիւնը: Սակայն պէտք է հաւատացած լինել, թէ որքան փաշան էր շողոքորթիչ, կեղծաւոր և զբաւիչ, նոյնքան էլ Բաբան էր: Բնաւորութիւններով համապատասխան էին միմիանց: Բաբայ, դուք այսօր կարող էք ճանապարհւել և

գնալ գիւղը. բայց ինչ որ ձեզ ասել եմ և դուք գիտէք, անմիջապէս կը հետեւէք լրացնելու և ի կատար ածելու, թէ որքան կ'յաջողւի ձեզ: Իսկ մեր պահանջին համար որ դէմ կ'լինի և խոչնդոս կ'հանդիսանայ, ասաց փաշան. աչքի առաջ կուենեաք նրան, թէ զբաւորապէս և թէ անձամբ կ'յայտնէք ինձ».

Չարամիտ Բաբան մէկ այնպիսի յարմար միջոցի էր սպասում, սրը միայն փաշայի խօսքն էր ստեղծում, ուր բռնութեամբ պէտք է դուրս տար Մախուն հորերը և բաւականութիւն տար նոյնպէս փաշային: Բաբան շատ լաւ հասկանում էր, որ Մախին ոչ միայն դէմ է լինելու փաշայի պահանջին, այլ անպայման ինքն առիթ է անդիսանալու գիւղումը ահադին ադմուկ յարուցանելու և ոչ մէկ բան գոյութիւն չի ստանալու: Ուստի փաշայի պահանջը գոյութիւն չ'ստանալու համար առիթ կ'լինի իրան զանգատել Մախուցը և նրա որդի Բալուէցը, որով կ'յաջողւի իրան գլխատել տալ վերջիններիս, որպէս զի խնձորէս գիւղումը. այլ ևս կ'ստեղծելի թշնամի չուենայ և դէմը խօսող մարդ չ'լինի ինչ որ քէփն ուզէ այնպէս էլ գործէ:

Դէ, մնաք բարեաւ, փաշան ողջ մնայ, ասաց Բաբան: Արդէն ես ճանապարհվում եմ գիւղը: Եւ անհոգ մնացէք, որ ձեր բոլոր պատւերները անպայման կ'աւտարւած կ'լինի: Եւ աշ-

խատելու եմ որքան կարելի է շուտ կատարել
ձեր հրամանը, իսկ ուշանալու մասին կարող եմ
յայտնել ձեզ: Դուք էլ նոյնպէս անհոգ մնացէք,
ասաց փաշան. ձեզ համար ինչ որ խօսացել եմ
այնպէս էլ լինելու է: Մի քանի օրից յետոյ
մարդ կուղարկեմ Խնձորէսկ և քեզ մէլիք կը
կարգէ ամբողջ հասարակութեան վերայ:

Բարուն ուրախութեան չափ ու սահման չը-
կար, նա բեռնաւորուել էր փաշայի իրան շնոր-
հած կարճատև մէլիքութեան խօստումովը, սի-
րովը և փառասիրութեան բերկրալի տենչովը:
Ուստի գոհութեամբ լցւած խորը կերպով գլուխ
իջեցրեց փաշային, հազար ու մի տեսակ փայ-
լուն գովքեր թափելով նրա գլխին, կառավարու-
թեան ձևին և ուղղութեանը ու հեռացաւ:

Բարան ճանապարհւեցաւ դէպի գիւղը, ո-
րը նստած էր իւր սրբնթաց մոյգ կարմրագոյն
ձիուն վերա: Նրան հետեւում էր իրան քաջ թիկ-
նապահ Լալէյվազը¹⁾ — որը երկար տարիներ էր,
որ ծառայում էր Թութակենց տանը: Եւ իրաւ,

1) Լալէյվազը ցեղով դարաշօուլ քիւրդ էր իսկ տեղով
Բօզլու գիւղացի: Պատանեկութեան հասակում պարապում էր ա-
ւագակութեամբ և մեծ մըտանք էր հասցնում Զանգեզուրի հայ
գիւղացիներին թալանելով գիւղերը, ասպատակելով նրանց անա-
սունները, գութանները և մինչև անդամ գերի էր տանում մարդ-
կանց: Սակայն չգիտեմ ինչ գէպքից է պատահում, որ նա զոջում
է և յետ է խորշում աւագակութիւնից ու գալիս Խնձորէսկ գիւղը
և ծառայ մտնում Թութակենց, մնալով նրաց տանը մինչև 25
տարի:

որ Բաբան թէև կարճ, բայց միևնոյն ժամանակ
 վայելեց փաշայի սէրը և համակրութիւնը, որով-
 հետև այն մէլիքագոհները, տանուտէրները, քա-
 հանները, քանդակողները, որոնք առ երես
 խօստացել էին կատարել փաշայի հրամանը, նրա
 պահանջը հատուցանել և գտնվում էին երկու
 մարդկանց իշխանութեան ներքոյ, որոնց երաշ-
 խաւորութեամբ մի կերպ ազատել էին իրենց
 կեանքը փաշայի մահացու պատժից. նրանց ոչ
 մէկը չկարողացաւ կատարել իր խօստումը, նո-
 րանք վերջումը սոսկալի պատիժների ենթարկ-
 ւեցան: Բայց վրեժխնդրութեամբ յղացած Բա-
 բան իւր ծրագրած խորամանկութեամբ կարող-
 ացաւ գոյացնել տաան բեռ ավելը և կատարել
 իւր խօստումը: Սակայն տաան բեռ ավելը դեռ
 գիւղումը, գործը ուրիշ կերպարանք ստացաւ,
 որ հէնց նոյն գործի կերպարանափոխւելուն էլ
 Բաբան յարմար միջոց գտաւ իւր չար նպատա-
 կին հասնելու համար, այն է կրկնում եմ խօս-
 քըս. որ սպանել տայ Մախուն և Բալլուին:

Բ Ա Բ Ա Յ Ի Մ Է Լ Ի Ք Կ Ա Ր Պ Ի Ի Լ Ը.

Չորս օր էր, որ Բաբան փաշայի մօտից
 եկել էր գիւղը: Նա ժողովրդեանց մէջ նստած

1). Բաբան Մախուն ամենաոխերիմ թշնամոն էր, որովհե-
 տև Մախին առհասարակ պաշտպանում էր ժողովրդի շահերը.
 իսկ Բաբան կարճամիտ և դաւաճանող բնաւորութեան տէր մարդ

խօսում էր օսմանցոց նոր բռնակալության
տարի մարդասիրութիւնը և ողորմածութիւնը
դէպի սիւնեաց երկրի հայ ժողովրդեանց: Խո-
սում էր իւր չար նախատակի իրականացման յոյ-
սի ուրախութեամբ ոգևորված: Գոհանակու-
թեամբ մտլթանքներ էր, գովքեր էր, որ թա-
փում էր մէկ արիւնհարբու գաղանի գլխին: Իսկ
ժողովուրդը գթգոհութեամբ լուռ ու մունջ լը-
սում էր Բաբուն փասակար խօսակցութիւնը-
թէ և ոչ մէկն էլ ախորժակ չունէր լսելու նրա
անհաճելի խօսքերը: Ժողովրդեանց մէջ գրա-
նվում էր նոյնպէս Մինասեանց ծերունի Մա-
խին, որը Խնձորէսկու ամենաառաջին հարուստ
մարդն էր ամեն կողմերով: Բաբայ, բաւական է
որքան գովում էր մէկ չար գաղանի, ասաց
Մախին: Շանը գովելով ոչխար չի դառնալ և
գայլը հօտ չի պահպանել, ասում է նախնեաց
առածը: Մահմէդականների առաջին գործը, ա-
ռաջին պաշտելի սկզբունքն այն է, կոտորել, ա-
ւերել, այրել և քարութանդ անել քրիստոնեայ
աշխարհները, և ոչ շէնացնել և ստորանստել:
Դուք արդեօք զուրկ եք գովում մենք նրանք
չենք ճանաչում:

էր, չափազանց թիրբասէր, քրդատէր, փառատէր, եռամու և շահա-
խնդիր: Ժողովրդեանց բոլոր օգտակար միջոցները նա կոչւում էր
առնասարակ իրանան հեռաւոր բնակչութիւններին, ոչինչ չմտածե-
լով ապագայում փասաներ համ շահեր յարուցանելու համար: Մինչ-
դեռ Մախինը սպարապետը կենդանի էր Զանգեզուրի տէրը և իշ-

Մախին դէռ խօսքը չ'աւարտած, Բաբան. անհամբերութեամբ կանգնեց տեղից և կատաղաբար իրան նետեց առաջ ու առաց. այդ ունի էք գազան ասոււմ, Մախի, միթէ չեա վախում երկրի «սհաբից» (տիրոջից) օձին գլուխը որ ցաւում է, ասում են որ նրան մահն է մօտենում, գնում է շէն ճանապարհներում կծկծվում, որպէս զի մարդիկ տեսնեն մէկ իրան նման չար արարածին սպանեն ու հանգստացնեն: Հիմայ դուք ձեզ համար օձին մահանալու ձեն էք բանեցնում. չէք ուզում ձեր ալեգարդ գլուխը ողջ մնայ ձեզ վերայ: Եւ շատ չի տևիլ շուտով գերեզման կ'իջնէ գիակից առանց գլխի: Բաբուն սպառնալիքը վատ տպաւորութիւն թողեց բոլոր մարդկանց վերայ: Եւ մինչ դեռ Բաբան և Մախին թէժ վիճաբանութեան մէջ էին գտնվում մէկը փաշային գովելով միւսը պարտաւելով ու ատելով, ահա նոյն միջոցին դրսից գիւղը մտան ութ ձիաւորներ, որոնց երեքը հայեր էին, իսկ հինգն տաճիկ թիւրքեր: Այդ ձիաւորները փաշայի կարգադրած և ուղարկած մարդիկն էին, եկել էին Բաբուն Մէլիք կարգեն: Նրանք հար-

խանը ինքն էր. իսկ երբ որ նահատակեց գիւղը մինչև ութ ամիս մնաց առանց մէլիքի և առանց մի այլ գլխաւորի: Ուստի Բաբուն ձգտումն էլ հէնց այդ էր, որ ինքը մէլիք գառնայ հասարակութեան վերայ քսնի որ մէլիք գառնալու յարմար միջոցով հանդերձ փաշայի նման մէկ հզօր աջակից էլ ունէր իւր փառասիրութեան ձգտումին հասնելու համար:

ցնելով գնացին Բաբուն տունը: Լալէյվազը և սլառանի գզիր Բաղդասարը շուտով վրա հասան սլառաճ քաղաքավարութեամբ բռնեցին նրանց ձիաների սանձերը և տարան կապուտեցին մեծ սրահի տակին: Իսկ հիւրերին տարան այն գորգերով զարդարած սենեակը, որը յատկապէս սլառատատած էր հիւրերի համար: Հիւրերը նըստոտեցին սենեակի յատակին վերայ սփռած գեղեցիկ գորգերին վերայ: Քիչ անցած ներս մտաւ Բաբան, որը թրքավայել կեղծ և կտրատուող քաղաքավարութեամբ գլուխ խոնարհեցրեց նորեկ հիւրերին, բարեմաղթելով նոցա շնորհաւոր մուտքը. «բարով հազար բարի էք եկել», ասելով, դարձեալ հազար ու մին կեղծաւոր խօսքերով զարդարելով նրանց սրտէրը: Այդ փանատիկական օրհնանքից յետոյ նստեց հիւրերին մօտ, հարցրեց փաշայի առողջութեան համար, ցոյց տալով նոյնպէս իւր կեղծաւոր հակումները և բարեկամութիւնը դէպի փաշին և դէպի օսմանցոց կառավարութիւնը: Սակայն ժողովուրդը անհամբեր սրտով սպասում է այդ ձիաւոր մարդկանց գալստեան համար, բայց այդ օրը դրահանապէս նոցա գալստեան կողմանէ ոչ մի տեղեկութիւն չ'իմացւեցաւ: Յաջորդ օրը գզիր Բաղդասարը շատ շուտով կանչեց բոլոր ժողովրդեանց և յայտնեց, որ ոչ ոք այլ տեղեր աշխատելու և դործի չ'գնայ, որովհետեւ հաջալի փաշա-

յից հրամանն է եկել: Ուստի այդ օրը ոչ ոք
գործելու չ'գնաց և բոլորը հաւաքւեցան դիւղա-
մէջ: Մթին և տխուր տարակուսանքներ էր, որ
պատել էր խեղճ ժողովրդեանց: Իւրաքանչիւր
տանուող միտքը երբէք չէր հասնում բախտաւոր
հետեանքի այլ վերջանում էր դառն ու ցաւալի
կարծիքներով: Արեգակը կէս օրւան տեղին մօ-
տեցած ահա թուլթակենց տանիցը դուրս եկան
փաշայի ուղարկած մարդիկները, որոնք Բաբուն
և գղիր Բաղդասարի առաջնորդութեամբ եկան
ժողովրդեանց մէջ: Այդ մարդկանց մէջ մէկը իր
փառաւոր հագուստով զանազանվում էր միւս-
ներից: Դա փաշայի ամենահաւատարիմ և քաջ
Մահմէդ-բէկն էր, որը հինգ հարիւրապետի պաշ-
տօն էր վայելում օսմանցոյ գօրքերի մէջ: —«Լը-
սեցէք ով Խնձորէսկու բոլոր ժողովուրդներ, ա-
հա յայտնում եմ ձեզ ամենքիդ, —ասաց Մահ-
մէդ-բէկը:—Երեկի Հաջալի փաշան Տաթևից ինձ
ուղարկել է այստեղ թուլթակենց Բաբուն ձեր
հասարակութեան վերայ Մէլիք կարգելու հա-
մար: Այժմ ես հարկ եմ համարում ցոյց տալ
ձեզ փաշայի ինձ յանձնարարած փիրմանական
հրամանաթուղթը, որ բոլորդ էլ հաւատաք ինձ
և մէլիք ճանաչէք Բաբուն: Այս խօսքերը ասե-
լով ձեռքը տարաւ ծոցի գրպանից հանեց մի
թուղթ և սկսեց կարդալ, որը գրւած էր թիւր-
քերէն, իսկ հայերէն թարգմանութեամբ իր մէջ

բովանդակում էր հետևեալ գրութիւնը. —

«Սողոմոն ամենամեծ արքայի սուրբ և հզօր աւանդապաշտպան գահակալին, Մահամէդադաւան մեծափառ ժառանգին և ամենայն Օսմանեան ազգին և այլ և այլ ազգաց տիրապետող ահեղազօր պաշտպանին Սուլթան Ահմէդ Երկրորդին ես ծառայ Հաջալի փաշայ այս փիրմանական թղթովս, որը հաստատում ենք Ղուրանական սուրբ գրօշմով և որի մէջ գրած օրենքների զօրութեան համաձայն հաստատած մշտնջենաւոր կարուկ իրաւունքներով խնձորէսկեցի Թուլթակի թոռն և Դադու որդի Բարային մէլիք եմ կարգում Խնձորէսկու ամբողջ հասարակութեան վերայ, որոնց ազգատոհմից սերւած ժառանգները մեր շնորհած այս ազնուականութեան փիրմանով մէլիքութիւնը կը վարեն ժառանգարար յաջորդելով միմիանց, որդեց որդի և ազգէյազգ մշտնջենաւորապէս այս աշխարհում յաւիտեան: Վասնորոյ և մենք սոցա նախորդների ազնուականութեան փիրմանի յատուկ հիման վերայ աւելացնում ենք և մերը, թարմացնելով սոցա ազգատոհմի ազնուականութիւնը աւելի հիմնաւոր հաստատութեամբ: Որ և կնքում ենք փիրմանս Համայն Օսմանեան պաշտպան Մեծ Տիրոջ Սուլթան Ահմէդ Երկրորդի մեզ շնորհած մեծաշուք կնիքով»: Ուստի ժողովուրդը իմ ընտրած և զրած մէլիքին պէտք է ճանաչէ որպէս մէլիքի: Պէտք է պահպանէ նրա պատիւը. կատարէ նրա բոլոր հրամանները, ընդունէ նրա ասածները և վճարէ պահանջները: Եւ ոչ ոք իրաւունք չունի հակադէմ լինելու նրա արած դատերին, կայացրած վճիռներին, և արած կարգադրութիւններին: Իսկ հակադիմողներին մէլիքը իրաւունք ունի չարաչար կերպով պատժելու և տուգանքի ենթարկելու»: Հաջալի փաշայ:

Փիրմանը կարգալուց և հասկացելուց յետոյ, հարց առաջարկեց ժողովրդեանց Մահմէդ բէկը ասելով, հիմա ի՞նչ էք ասում, ընդունում էք, որ Բաբան մէլիք զառնայ ձեր հասարակութեան վերայ:

Բոլոր ժողովուրդը միաձայն կոչեց, ընդունողմ ենք՝ աղան ապրած մնայ, ընդունում ենք. շնորհաւորում ենք Բաբուն մէլիքութիւնը:

Ժողովրդեանց ձայնը ընդհատւելուն պէս մէլիքութեան թանգազին բօրանի¹⁾ խալաթը իսկոյն ձգեցին Բաբուն ուսերին, որն այնուհետեւ ժողովրդեանց վերայ հաստատ մէլիք կարգւեցաւ: Սակայն նրա մէլիքութիւնը տևեց հազիւ թէ քսան օր, որովհետեւ Մախուն քրոջ որդիքը նրան սպանեցին Քարահունջի դիմաց գտնւող Կաքաւ աղբիւրի կիրճումը: Սպանութեան պատճառները կը գրենք իր տեղը:

1). Դա իր ժամանակում մէկ վերարկու էր, որ պատրաստում էին կարմիր մահուդից և կոչում էին խալաթ, — որ նշանակում է ընծայ: Երևի դա մէլիքի պաշտօնական պատւին պարգևատրող այն արժանաւոր «խալաթն է» որով ժողովուրդը հասկանում էր նշանակւած մարդու յատուկ մէլիք կարգւած լինելու հաստատութիւնը: Խալաթը, արվում էր նրանց: որոնց մէլիքութիւնը ցեղական չէր լինում:

ՈՎ ԷՐ ՄԱԽԻՆ ԵՒ ԻՆՉՊԻՍԻ ՄԱՐԳ ԷՐ.

Մախին մի հարուստ և բարեպաշտ մարդ էր: Նա ժամանակի ամենաեռանդոտ հողագործներին մէկն էր: Մախուն ամբարները լիքն էին ցորնով, գարիով, կորեկով, հաճարով և այլ ուտելու հունդերով: Նա հարուստ էր նոյնպէս փողով և թէ ընտանի անասուններով: Մախուն տունը որպէս նահապետական մէկ պարզ տուն լիքն էր կենսական այլ և այլ բոլոր պիտոյքներով: Նրա բնաւորութիւնը շատ համեստ էր, այնպէս որ ամեն չքաւոր անհատի ինչ որ հարկաւոր էր լինում. առանց քաշեւելու հեշտութեամբ ուզում էր Մախուցը և Մախին չէր մերժում ոչ մէկի խօսքը և տալիս էր ամեն մէկի ուզածը: Մախին ժողովուրդասէր էր և իր ժամանակում ժողովրդականութիւն էր վայելում ոչ միայն Խնձորէսկում այլ և հեռաւոր տեղերում: Նա ծանօթ էր Ղարադաղի խաների հետ. աւելի շատ Մահմադ խանին հետ, որը վարվում էր Մախուն հետ հարազատ բարեկամի նման, չնայած որ ինքն մտհմէղական էր: Մախին ինչպէս որ գրել ենք միշտ հակաժ էր դէպի ժողովրդի շահերը և մտածում էր անկարողների կենցաղի մասին: Գարնան ժամանակ նա բացում էր իր ամբարները ցորեն, գարի, կորեկ և հաճար էր բաժանում աղքատներին, որոնք իս-

պառ աղքատ էին նրանց ձրի էր տալիս, իսկ ուրոնք կարող էին ամառը տալ, նրանց փոխ էր տալիս և ամառը կալի ժամանակ յետ էր ստանում: Բայց ի՞նչ օգուտ Մախին իրար վայելած ժողովրդականութեամբ ամենքին համար սիրելի և պաշտելի էր, միայն թութակենց Բաբուն աչքի գրողն էր, նրա ոխերիմ թշնամին էր: Եւ ինչո՞ւ: Այն էր որ Մախին իր հարստութեամբ, աղքատասիրութեամբ, առատութեամբ և ողորմածութեամբ բոլոր ժողովրդին սիրելին և պաշտելին էր դարձել և բոլորի ուշը միտքը գրաւելով կարծես թէ հիւսել էր իր բարի կամքի հետ. ինչ որ ասում էր Մախին լսում էին ժողովուրդը և ինչ որ հրամայում էր կատարում էին: Ուստի և հէնց այդպիսի նախանձելի աղբիւրներից էին ծագել Մախուն և Բաբուն անսանձելի թշնամութիւնները, որը յետոյ տեղի տւեց երկու կողմերի սպանութիւններին: Այնուամենայնիւ հարկ եմ համարում ասել, որ Մախին շատ անտարբեր էր և միամիտ և երբէք չէր կասկածում թէ իր կեանքի և թէ իր որդի Բալլուի կեանքի և սպանութեան մասնւելու ողբալի և չար հետեանքի մասին: Իսկ Բաբան, որպէս մի դարանակալ օձ, արթուն էր և իբրեւ մէլիք, որպէս զի գիւղումը իր գործողութիւններին մասին դէմը խօսող էլ մարդ չ'իինի, որպիսին էր Մախին, նա ամեն կերպ աշխատում էր հնարաւորութիւն

զանեւ և ոչնչացնել տար Մախուն և պատանի
Բալլուին: Ուստի Բաբան անգործ չ'մնաց. նա
սկսեց մտածել զանազան տեսակ մահացու խո-
րամանկութիւններ, որով որքան կարելի էր շու-
տով ոչնչացնել տար Մախուն և Բալլուին ա-
ռանց ոչ ոքի կարծիքի հասնելու թէ Մախին
թունաւորովելով մեռաւ կամ թէ իր հարսգատ
մահովը մեռաւ: Սակայն Բաբուն ծածուկ գոր-
ծադրած բոլոր խորամանկութիւնները մութից
ի լոյսն հանւեցան և նրան յաջողեց Մախուն
և Բալլուին սպանել տալ օր ցերեկով և ոչ
զազտնի գաւադրութեամբ:

Զնայած որ Մախին քամեն կողմով հարուստ
էր և ունէր երկու եղբայր, մէկը Խաչատուր
վարդապետն էր, իսկ մէկը Աթան, և ունէր վեց
որդի, այնուամենայնիւ նա չունէր մէկ այնպի-
սի որդի, որ լինէր ժրաջան, աշխատասէր, խե-
լացի և աչքաբաց, որպէս զի տունը կառավարե-
լու հեղինակութեան մէջ ընդունակ լինէր և հո-
գար դէպի անտեսականը, որովհետեւ ինքն ծե-
րացել էր, թէ աշխատելու թէ շարժւելու ան-
ընդունակ էր դարձել: Նրան հարկաւոր էր տը-
նային կառավարութեան նախը առաջ տանող
մի երիտասարդ, որ իրան մահից լեռոյ տեղը
անցնէր և տունը կառավարէր: Բայց ի՞նչ արած,

նրա որդիքը խօսելում բուժ, գործելում ծոյլ,
շրջելում դանդաղ, կուեղում վախկոտ և աշխա-
տելում թոյլ էին և, այսքան հարազատներից ոչ
մէկը թշնամու գէմ յանդգնող խօսող չէր, այլ
թաղնուդ և վախճող էին: Վերջապէս չունէր մի
այնպիսի որդի, որ իրան սրտովը լինէր և իր
սրտի ուզածը կատարէր: Ուստի այդ մասին
անդադար մտածում էր թէ արդեօք իրան մա-
հից յետոյ որդիքը ինչպէս են ապրելու և ինչ
անուն են ժառանգելու: Մակայն Մախուն սրբ-
տի միակ նեցուկը և վերջին մխիթարական մի-
ակ յոյսը իր երկրորդ կնոջ ետևից եկած Բալ-
լու անունով քաջ պատանին էր, որը վայլուն
հռչակ ունէր իւր քաջագործութիւններով:

ՈՎ ԵՐ ԲԱԼԼԼՈՒՆ

Մինասենց Մախուն առաջին կինը երբ որ
մեռնում է, նա պսակվում է Հերիքնազ անու-
նով մի այրի կնոջ հետ, որը այժմեան Դինգի-
զանց ցեղի այն ժամանակայ տանը հարս էր:
Այրի Հերիքնազը Դինգիզանց տանը ամուսնուց
Մախուն տունն է տանում իր հետ Բալլու ա-
նունով մէկ աղայ երեխայ, որը երեք տարեկան
է լինում: Բալլուն տակաւին մանկական հասո-
կում բաւական աչքի էր ընկնում իւր արտաքին

քաջագնական նշաններով, որոնք ցոյց էին տալիս ապագայում նրա որպիսի քաջ երիգասարդ լինելու բոլոր յատկանիշները։ Ուստի ծերունի Մախին այնքան սիրում էր Բալլուն, որ միանգամայն իրան ամբողջովին նւիրել էր նրան։ Բալլուն մեծանալով երբ որ հասաւ 22 ամաց, նա թէ իր գեղեցկութեամբ, թէ աշխոյժ պատանեկութեամբ և թէ հերոսական գործողութիւններով փայլուն հռչակ էր վայելում ամբողջ Զանգեզուրի գաւառում։ Բալլուն Մախուն սրտի հազագիշտ փափագն էր։ Մախին թողեց իւր վեց հարազատ որդիները և ամուր ձեռքով բռնեց միայն Բալլուն փէշը. որովհետեւ Բալլուն կատարեալ հասակի հասնելուց յետոյ թութակենց երիտասարդները ծառի տերեւի պէս գողգողում էին նրանից։ Մանաւանդ իւր խելօքութեամբ և ճարտարախօսութեամբ այնպիսի ազդեցութեան տէր եղաւ, որ ամբողջ հասարակութեան ղէկը ձեռքն առաւ ու սկսեց քարոզել սէր և համերաշխութիւն և դէմ կանգնել մէլիք Բաբուն բռնակալութեանը։ Մէլիք Բաբուն աչք էր տալիս բայց լոյս չէր տալիս։ Այնուամենայնիւ մասնիչ Բաբան, որպէս դարմանի տակով գաղտնի հոսող ջուր երբէք անգործ չէր մնում Մախուն և Բալլուն գաղտնապէս մահւան թակարդի մէջ գցելու համար։

Մէկ օր Մախին և Բաբան սաստիկ վիճում

էին: Մախի, առաջ Բաբան, շատ մի փքւիր,
շատ մի վստահանալ. որպէս թէ Բալլուի նման
քաջ որդի ունիմ, ոչ ոք չի համարձակւի ինձ
դիպչելու տերեւի ոյժով. հաւատացած եղիր, որ
ես մէկ օր կուլ եմ տալու ձեզ նման երկու ա-
մենի վիշապներին և ուրանում: Եւ երկար չի
տևիլ երկուսիդ մահացու պատահարը:

Ինչ որ ձեռքովդ դալու լինի, չ'խնայես, ա-
ռաջ Մախին:

ՏԱԹԵՐԻՅՑ ՓԼՅԱՅԻ ՄԷԼԻՔ ԲԱԲՈՒՆ ՎԵՐԱՑ ՈՐՂԱՐԿԵԾ ՀՐԵՄԱՆՔ.

Հագիւ թէ լրացել էր Թութակենց Բաբուն
մէլիքութեան տաան և ութ օրը երբ Տաթևից
Խնձորէսկ եկան փաշայի հրամանաբեր ձիաւոր-
ները, որոնց մէկը Տաթևացի հայ էր իսկ միւսը
թիւրք: Նրանք գնացին ուղղակի Մէլիք Բաբուն
տունը: Նրանք եկել էին յատկապէս իմանալու
թէ արդեօք Բաբան այիւրը պատշաճտել է՞ր: Փա-
շայի ուղարկած մարդիկներին մէկը վերցնելով
գլխին դրած մեծ փափաղը, որը Տաթևացի հայ
էր, վերևի արանքից հանեց մի թուղթ և տւաւ
Բաբուն: Այդ թուղթը փաշային ուղարկած հրամանն
էր, որ գրած էր թիւրքերէն իսկ հայերէն թարգմա-
նվում էր հետևեալ կերպով — «Հրաման Հաջալի

փաշայից, ուղարկված Խնձորէսկու հասարակու-
թեան մէլիք Բաբուն: Այս հրամանը ձեզ հաս-
նելուն պէս շուտով կը կատարէք ձեր խօստու-
մը, որով յանձն առած էք շնորհել մեր հացի
գործարանին տասն բեռը ալիւր: Վասնորոյ ես
վստահ եմ, որ դուք անպայման կատարած կը-
լինէք ձեր թանկագին պարտականութիւնը, որով
պատուած կլինէք ձեր պանծալի մեծարարքով
թէ ինձ և թէ մեր զօրքերին: Որ և ձեր հաւա-
տարմութիւնը անմոռանալի կ'մնայ ինձ մօտ»:

Հաջալի Փաշայ:

Երեկոյեան դէմ Բաբան վերցրեց հրա-
մանը Տաթևից եկած մարդիկներէ հետ միասին
դուրս եկաւ գիւղամէջ և գզիր Բաղդասարի մի-
ջոցով կանչել տաւ ժողովրդեանց ունևորներին
և չունևորներին և բոլորին հաւաքեց իւր մօտ:
Այդտեղ էր և Մինասենց Մախին:

— Ո՛վ միք Խնձորէսկու բոլոր ժողովուրդ, —
ասաց Մէլիք Բաբան: Հաջալի փաշան այս հրա-
մանը ուղարկել է ինձ վերայ և մեզանից տասն
բեռը ալիւր է պահանջում: Այս ուղեւիքի հա-
մար ես որքան մտածում եմ մերժելու որ և է
կերպ չկայ անպայման պէտք է կատարենք նրա
հրամանը, որպէս զի նա իւր կատաղութեան
թոյնը մզ վելայ չթափէ: Թէ և ինձ քաջ յայտ-
նի է, որ այս բոպէիս մեզանում շատերը ուտե-
լու ոչինչ չունին. յամենայնդէպս պէտք է լը-

բացնէք նրա պահանջը. պէտք է դարձեալ մի կերպով ունեւորներին հաւաքենք, որպէս-զի գիւղը ազատւի նրա գրած աւերիչ և արիւնահեղ պատուհասներին:

Բոլոր ժողովուրդը լուռ էր: Նրանցից ոչ մէկը Մէլիք Բաբուն խօսքին բաւականութիւն չտւաւ. որովհետեւ աղքատների յոյսը նոյնպէս ունեւորներն էին, որոնք փոխադարձաբար ցորեն էին վերցնում. ապրում, մինչև նոր հունձը ընկնելը և անկարող էին նպաստել: Իսկ ունեւորները շատ քիչ էին և այնքան, որ հազիւ թէ իրենց բաւականութիւն տար նոյնպէս մինչև նոր հունձի ընկնելը. էլ խեղճ ժողովուրդը սրտեղից եւ ինչո՞վ լրացնէր փաշայի դժվար գոյանալի պահանջը: Մակայն Բաբան խստապահանջ էր. եւ շատ լաւ գիտէր որ Մինասանց Մախուն հորերը ցորենով, գարիով, կորեկով եւ հաճարով լիքն են, միայն յանձն չէ առնելու տայ, որով ինքն պատճառ կը գտնէ Մախուցը դաւաճանել փաշային: Եւ այսպէս մի կողմից փաշայի խստապահանջին եւ միւս կողմից աղքատ դասակարգի քաղցածութեան դառն կրակը երկուսը միացած տանջում էին խեղճ ժողովրդեանց:

Ինչո՞ւ էք լռել, ասաց Բաբան. ինչո՞ւ չէք խօջում: Թող ձեզանից, որոնք ունեւոր են նրանք լրացնեն փաշայի պահանջը: Մախի ինչո՞ւ

ես լռել. ինչո՞ւ պատասխան չես տալիս: Չխօսելով բան չի գոյանալ, խօսելով, հաւաքելով եւ տալով կը գոյանայ: Վեց բեռը ալիւր դու լրացրու տուր, իսկ մնացեալ չորս բեռն էլ ժողովուրդը տայ, որ եւ այդպիսութիւնով էլ լրացրած կլինէք փաշայի պահանջը, որով գերադասելի կլինենք մենք խնձորէսկեցիներս այլ գիւղերի բոլոր ժողովուրդներից: Մանաւանդ փաշան այնքան անագնիւ մարդ չէ, որ աչքի առաջ չունենայ մեր լաւութիւնը եւ գնահատելով չ'վարձատրէ մեր ժողովրդին:

Այս խօսքերը արտասանելու ժամանակ հրամանաբեր մարդիկը լսում էին եւ Տաթեւացի հայը Բաբուն ասածները թիւրքերէն հասկացնում էր իրա թիւրք ընկերին:

Բաբայ, առաց Մախին, այս ինչ կրակ է, թափել ես մեր խեղճ հայ ժողովրդեանց գլխին: Դու տեսնում ես որ այժմ «նոր բերանք»¹⁾ է ամեն ամեն ինչի էլ սպառած ժամանակն է. արդեօք դու ի՞նչ մտքով և ի՞նչ նպատակով յանձըն առար փաշային մօտ որ ես կարող եմ տաւրն բեռը ալիւր տամ: Ասիր ինձ խնդրեմ, սրտեղից ես տալու: Մեր քաղցած ժողովուրդը այդ անգոյանալի պահանջը, սրտեղից կարող է գոյանացնի. քանի որ այժմ իւրաքանչիւր մարդ

1). Տեղական խօսք է:—գարուն է նշանակում,—ամեն ինչ սպառուած:

մտածում է միայն իրա քաղցած գերդաստանի
դրութեան մասին: Միթէ դու չկարողացար հա-
ւատացնել փաշային, որ այս բոպէիս ժողովուր-
դը, ուտելու ոչինչ չունի և չէ կարող կատարել
ձեր հրամանը: Ինչո՞ւ Տաթևում բոլոր հրաւիր-
ւածները քո ներկայութեամբ մերժել են փաշա-
յի պահանջը, իսկ դու խօստացել ես վճարել:
Լաւ չէ՞ր լինի, որ փոխանակ հազարաւոր մարդ-
կանց զոհելու քեզ համար՝ միայն դու զոհէիր
այդ հազարաւոր մարդկանց համար: Քո միտքդ
լաւ գիտեմ ես, դու քո փառքիդ ու պատւիդ հա-
մար ես տանջում մեր քաղցած, աղքատ ու խեղճ
ժողովրդին: Ամօթ մի քեզ նման կեղծ մարդուն:
«Գարշակեր մարդը իր գտալը միշտ իր գոտ-
կումը կպահէ»—առում է նախնեաց առածը:
Մախուն վերջին խօսքի ազդեցութեամբ սոս-
տիկ զայրացաւ Բաբան և վերջինս պատրաստ-
ում էր Մախուն հարւած հասցնել. բայց ժողո-
վուրդն միջամտելով՝ բաժանեց իրարից և սաս-
տեց կուի լայն չափեր ստանալուն: Եւ Մախուն
ու Բաբուն իրար հետ ընդհարւելը—առիթ դար-
ձաւ «պահանջ»-ի հարցը անորոշ ժամանակով
յետաձգել: Երեկոյեան դէմ, երբ մութը վրայ
հասաւ ժողովուրդը սկսեց ցրւել և ամենքն
էլ գնացին իրենց տները:

Միւս օրն՝ դեռ վաղ առաւօտեան Բաբան
-գզրի միջոցով կրկին անգամ կանչել տւեց ժո

դովրդին և ժողովեց գիւղամէջ: Կանչել տւեց նաև Մախուն:

Մախի, — ասաց Բաբան: — Դու արի ժողովրդին յորդորի և թող իրակացնէ փաշայի պահանջը: Արի խոչնդոտ մի հանդիսանալ մի այնպիսի գործի, որը ապագայում կարող է առիթ լինել ժողովրդին չարաչար տուժելու. թող մի կերպ անենք ալիւրը գոյացնենք: Դու լաւ իմացիր, որ այդ ուղղութեամբ գործելով ոչ թէ օգուտ ես տալիս, այլ ամբողջ հասարակութեան մէջքը կոտրելով տուժնը քանդում ես: Քանի որ վերքը դեռ լայն չափեր չի ստացել, սպեղանի (վիրաբոյժ) դիր և առողջացրու, բայց երբ որ վերքը խոր չափեր ստացաւ, իմացած եղիր որ սպանելու է: Այս պահանջն, — որը ժողովրդին պիտի զրկէ մի չնչին նիւթականից, — դու այնպէս մի անիր որ դա վերջը ժողովրդին համար տանջանք դառնայ: — Կրկնում եմ խօսքս, եթէ ուզում ես ժողովրդին բարերարութիւն անել, նրանց բեռը թեթեւացնել, ինչպէս ասում եմ այնպէս էլ արայ. վեց բեռը ալիւր դու գոյացրու, իսկ չորս բեռն էլ ժողովրդից կհաւաքենք և այսպէս էլ փաշայի պահանջը գոյութիւն կատանայ:

Բաբան հազիւ թէ վերջին խօսքը աւարտել էր, երբ այն կողմից ամբողջ ժողովուրդը միաձայն աղաղակելով կոչեցին, հրտեղից վճա-

բենք, պատուելի մէլիք: Ենթադրենք թէ նոյնիսկ երկու բեռն ես ուզում, ա՛յն որտեղից տանք: Երանի մի՝ առատ սել գար և մեր գիւղը քըշէր ու տանէր, և այդպիսով գուցէ կարողանայինք ազատել քո ձեռքիցդ: Աստուած քո տունըդ քանդի, ինչպէս որ դու մեր տներն ես քանդում: Տունդ կրակ ընկնի այլևի, Թութակենց Բաբայ, ա՛յս ինչ կրակ է որ թափում ես մեզ վերայ: Այսպէս անիծում էին ոչ միայն մարդիկը այլ անիծում էին նաև բոլոր կանայքը, տղաները և աղջիկները: Այս միահամուռ աղաղակը, որը անէծքների և հայհոյանքների մի կոյտ էր ներկայացնում, Բաբուն վերայ լաւ չազդեցին. նա մի առ ժամանակ մնաց սառած և սգառած դրութեան մէջ. և չկարողացաւ մինչև անգամ իր սովորական խրատական խօսքերը ասել: Եւ մինչ դեռ բաբան զլխակոր մտածում էր թէ որպիսի դիրք պէտք է բռնէ փաշայի մօտ եւ ինչ սեն պէտք է տայ իր զլխին, ահա այդ իսկ բռնակին զընդզընգալով գիւղը եկան թւով ութ մարդիկ, իրենց հետ ունենալով չորս ջորիապաններ և տասը ջորիներ. դրանք փաշայի գինւորներն էին, որոնք եկել էին Բաբուն խօստացած ալիւրը տանելու: Բաբան երբ որ ջորիները տեսաւ ցաւերը կրկնապատկեցին. չէր իմանում թէ ինչ անէր: Մարդկանցը ջորիների հետ դատարկ յետ դարձնել Տաթև—փաշայի մօտ—

այդ ոչ միայն ամօթ էր՝ այլ կատարեալ մահ էր համարում իրան համար։ Փաշայի ուղարկած մարդիկը իրենց ջորիներով ուղղակի եկան ժողովրդի մէջ։ Այս անգամ Բաբան սկսեց խնդրել ժողովրդին, որ ինչ որ էլ լինի՝ թէ ցորէն, թէ գարի, թէ կորեկ, թէ հաճար գոնէ այս ամենից լինի մի կերպ անհն մէկ բան գոյացնեն որպէսզի ինքը ամօթալի չմնայ փաշայի մօտ։ Բայց արտեղից հանգանակէին։ Բաբան տեսնելով, որ իւր խնդիրները ապարդիւն է անցնում, և ժողովուրդն քարի պէս լուռ կանգնել է առանց ուշադրութիւն դարձնելու իր ասածներին՝ նա մըտադրեց, որ ճիպոտների ու մտրակների ոյժով լրացնել տայ փաշայի պահանջը։ Ուստի հրամայեց ջորէպաններին և զինւորներին, որ ծեծեն ժողովրդին ինչպէս ցանկանում են առանց խնայել մինչև անգամ կանանց, հարսերին և ֆոքր երեխաներին։ Զինւորները և ջորէպանները սկսեցին կատարել Բաբուն քստմնելի և դժնդակ հրամանը։ Եւ ժողովուրդը մի քանի րոպէ լըռելուց և զինւորների բռնի հարւածներն կրելուց յետոյ,—երբ համբերութիւններն հատաւ—իրանք էլ սկսեցին զինւորներին դիմադրել և միեւնոյն ժամանակ նրանց վերայ յարձակւել։ Եւ այդ յարձակումն էր որ առիթ տւաւ կռիւն լայն չափեր ստանալ, և պայքարն բորբոքելով անսպասան սաստկադաւ, որ մարդիկ մին-

չև անգամ մոռացան այն սարսափելի և դաժան պատիժները, որոնք ապագայում կարող էին ենթարկուել դաժան փաշայի հրամանով: Կրկնում ենք որ նրանք չմտածեցին ապագայում տեղի ունեցող դժբախտութիւնների մասին, այլ սկսեցին միահամուռ կերպով և անխնայաբար վիրաւորել ու մահացու յարւածներ տալ փաշայի զինւորներին ու ջորեպաններին, որին գլուխը կոտրեցին, որին կուռը, որին կրծքից վիրաւորեցին, որին քիթն ու պոունգը ջարդեցին և վերջապէս զինւորների մէջ չմնաց մէկը, որ չվիրաւորւէր և արնաշաղախ չդառնար: Վերջ ի վերջոյ զինւորները տեսնելով որ իրանց կողմը յաղթած է, և որ աւելի դիմադրելով կարող են աւելի տուժել, ուստի մի առ ժամանակ կուելուց յետոյ՝ սկսեցին խոյս տալ և շտապով գիւղից հեռանալ: Բաբան այդ տեսնելով նրաց յետևից ընկաւ և հագիւ կարողացաւ Նահատակ կոչւած սուրբի մօտ նրանց յետևից հասնել ու կանգնեցնել: Իսկ մինչ այդ գղիւր Բաղդասարը ջորիները և զինւորներին ձիերը բերաւ և տւաւ նրանց, որոնք հեծան և գնացին դէպի Տաթև:

Ջորեպանները յաջորդ օրւայ լուսադիմին հասան Տաթև: Երբ որ առաւօտը բացւեցաւ և և փաշան քնից արթնացաւ, բոլորն իրենց վերքերն փաթաթած գնացին և ներկայացան փաշային: Փաշան տեսնելով զինւորներին և ջորե-

պանններին վիրաւորած ու փաթաթւած բոլորովին պէս զարմացաւ և հետաքրքրութեամբ հարցրեց. — Այդ ի՞նչ եմ տեսում, ի՞նչ է պատահել ձեզ, չլինի՞ թէ վտանգի էք հանդիպել: Այդ ի՞նչ արիւն է, որ երևում է ձեր դէմքերի և հագուստների վերայ: Զորեպանները և զինւորները պատմեցին իրենց հետ պատահած դէպքի բոլոր եղեւթիւնը և որպիսութիւնը:

ԲԱՐՔԱՆ ՓԵՇԵՏ ՄՈՏ ԳՆԱԼԸ ԵՒ ՄԱԽՈՒՅՔ ԶԱՐԱՍԹ-ՍԻԼԸ.

Բարան գիւղումը կատարւած դէպքից բաւական օգտւած էր համարում իրան: Մանաւանդ այլևս տարակուսութիւն և դժվարութիւն չէր զգում Մախուն և Բալլուին մահացու պատիժի ենթարկելու համար. որովհետև առիթը ինքնըստիքեան ստեղծւել էր: Ուստի տեղի ունեցած դէպքի էզցի առաւօտեան իր թիկնապահ Լալէյվազի հետ պատրաստւեց գնալ փաշայի մօտ: Երբ ճանապարհվեցան, Մինասենց տան մօտով անցնելու ժամանակ Մախին իր տան դռանը նստած էր: «Մախի, — ասաց Բարան, — պատանդդ կարիր և հազիր, ես գնում եմ գերեզմանդ փորեմ»: Կէս օրին Բարան հասաւ Տաթև և գնաց փաշայի մօտ:

— Այդ ի՞նչ կռիւ է, Բաբայ, որ կատարւել է ձեր գիւղումը քո ներկայութեամբ,— հարցրեց փաշան, Բաբուն թիւրքափայել, կեղծ—շողոթրթական բարեն ընդունելուց յետոյ:

— Փաշան ապրած մնայ,—ասաց Բաբան:— Այդ գէպքի եղելութեան մասին կարող էք հարցնել ձեր զինւորներին ու ջորեպաններին: Իմ ասածիս՝ գուցէ չհաւատաք:

— Ես քեզ աւելի շատ կհաւատամ քան իմ զինւորներին ու ջորեպաններին,—ասաց փաշան. — պատմեցէք գէպքի իսկական եղելութիւնը:

— Փաշան ապրած կենայ,—ասաց Բաբան:— Ձեր ուղարկած ահաւոր հրամանը ինձ հասած օրը՝ վերցրի հրամանը և հրամանաբեր զինւորներն ու ջորեպաններն և զնացի գիւղամէջ: Գզրի միջոցովը կանչել աւի բոլոր ժողովրդին և բերի ինձ մօտ, բոլորի առջև կարդացի ձեր հրամանը և ամենքին էլ հասկացրի գործի էութիւնը: Ժողովուրդը սիրով և ուրախութեամբ ընդունեց կատարել քո հրամանդ և պատրաստել պահանջդ: Բայց ի՞նչ օգուտ, որ Մինասենց Մախին, այն յամառ ծերունին ընդիմացաւ քո հրամանիդ և յորդորեց բոլոր ժողովրդին, որ ոչ մի բան չտան: Ուստի ժողովուրդն էլ Մախուն խօսքը լսելով սկսեցին ինձ հայհոյել: Ես ինչպէս մէլիք ուզեցի որ նրանց գսպեմ, որ չը հայհոյեն:

ընդհակառակը աւելի կատաղեցին ու սկսեցին
խփել ինձ: Ես էլ նրանց վախեցնելու համար
հրամայեցի քո զինւորներիդ և ջորեպաններիդ,
որ ձեռն ժողովի զին, իսկէս-դի մտեալի ոյժո
էլ է կարողանայի մի կերպ պատրաստել տայի
քո պահանջդ. բայց Մախին կրկին ընդմացաւ
և բացարձակ կերպով ժողովրդին հրամայեց թէ
Ջարդեցէք զինւորներին ու ջորեպաններին և
զիւղիցը դուրս արէք: Ժողովուրդը Մախուն
խօսքը լսելուն պէս սկսեցին Ջարդել զինւորնե-
րիդ ու ջորեպաններիդ և հասցնել այդ դրու-
թեան ինչպէս որ տեսնում էք ձեր աչքերով:
Ահա կոիւր այսպէս եղաւ ինչպէս որ պատ-
մեցի: Փաշան ապրած կենայ,—աւելացրեց
Բաբան,—եթէ ուզում ես, որ մեր գիւղումը քո
բոլոր հրամաններդ ապահով կերպով կատարված
լինի, հարկաւոր է Մախուն կեանքին մի ան-
գամից վերջ տալ. իսկ նրա կենդանի թողնելը,
որպէս չարութեամբ յղացած մէկ մայր ես թող-
նում, որ մեզ համար միշտ փրասակար հետե-
ւանքներ է ծնելու: Մի խօսքով կամ ինձ պա-
հիր ընծորէսկ գիւղումը կամ Մախուն պա-
հիր:

Բաբուն բախտը փայլում էր և գործը յա-
ջող էր գնում և իւր չար դիտաւորութեանը
մասամբ հասել էր. որովհետեւ Մախուն քաջ և
սիրելի որդին Բալլուն տանը չէր. նա Ղարադա-
ղի Մամմադ խանի համար երկու բեռն ցորեն էր
տարել, որի փոխարէն խանը երկու ընտիր
ջորի էր բաշխել Բալլուն: Բացի դորանից՝
իր բարեկամական ծանօթութիւնը նրանց հետ
աւելի ամրացնելու համար արդէն մէկ ա-
միս էր խանը իւր մօտ հիւրասիրում էր Բալ-
լուն: Ուստի Բաբան յիշելով Բալլուի բացակայ
լինելն փաստ դտաւ և յաջորդ օրւան առաւօտ-
եան սկսեց փաստացի պատճառներով արմատա-
կանապէս խորացնել երկուսի կործանող և
չարախօսիլ ոչ միայն Մախուցը այլ աւելի
շատ Բալլուիցը: Փաշան ապրած կենայ, ի միջի
այլոց աւելացրեց Բաբան: Հիմայ ինքզ զատիր
ինձ և Մախուն և ըստայնրմ իմացիր մեր եր-
կուսի ճշմարտութիւնը և սուտը: Միթէ ի դուր
եմ ես գլխացաւանք տալիս ձեզ և առհասարակ
դանդատվում որ նրանց հարկաւոր է ոչնչացնել,
որ մեզ համար գիւղումը կասկածելի խռովա-
րարներ չմնան: Դուք ձեր ահեղ հրամանով Մա-
խուցը 10 բեռը ցորեն էք ուղղում նա մեղքում
է ձեր խօսքը, ցոյց տալով որ չունեմ և գոնէ
նպատամացոյց չէ լինում մէկ բեռնով և յրդո-
րում է բոլոր հասարակութեան, որ իրանք էլ

որի է մէկ բան չտան: Բայց ահա այսօր նա
Ղարաղաղի Մամմադ խանի մօտ է դանվում,
հիւրստիրվում է նրանից սիրով և համակրու-
թեամբ: Եւ ինչու. որովհետեւ սրանից մի ամիս
առաջ Մսխին Ղարաղաղի խանին համար երկու
բեռը ցօեն է ուղարկել Բալլուի միջոցով, որի
երախտիլը խանը վարձատրել է երկու ընտիր
ջորիներ բաշխելով: Արդեօք արժանի՞ չէ նրա
ջորիներ, ի յարգունիս զրաւել և իրանց էլ ոչն-
չացընել տալ:

— Իմայ Բալլուն իր տանն է՞,—ասաց փա-
շան,—թէ Ղարաղաղումն է:

— Այս քանի օրերիս նորից խանը հիւր է
հրաւիրի և տարել իր մօտ,—ասաց Բաբան:—
Նա գիշումը կատարված դէպքերից տեղեկու-
թիւն չունի, դեռ Ղարաղաղումն է: Եթէ նա
տանը ննէր գործը աւելի սոսկալի հետեանք
կունենար, փաշան ապրած կենայ, փառք Աս-
տուծոյ, որ նա տանը չէ եղել: Նրա քաջութիւ-
նը է, անկարող եմ լեզւով բացատրել ձեզ:

— Շատ քաջ է՞.—հարցրեց փաշան:—Քանի՞
ամա կարող է լինել:

— Քսան և եօթ ամաց հազիւ թէ լինի,
փաշի ապրած կենայ,—ասաց Բաբան:

— Ափսոս չէ այդպիսի մի երիտասարդին
կեանքից՝ զրկել,—ասաց փաշան: Նրան—
սպսելը աններելի և մեծ մեղք կլինի

ձեզ համար՝ Բաբայ և, այդ պատճառով մեղաւոր
եմ համարում ձեզ:

— Թէկուզ մեղաւոր համարեցէք, — ասաց
Բաբան, — Թէկուզ արդար, յամենայնդէպս ամեն
ինչ կախած է ձեր լուրջ քննադատութիւն-
նից:

Կեղծաւոր փաշան տեսնելով, որ իր խօս-
քը վատ տպաւորութիւն գործեց Բաբան վրայ,
նորից խօսքը փոխելով ասաց, շատ շորհակալ
եմ Բաբայ: Ես արդէն նոր հասկացայ չէ դուք
որքան անկեղծ և ճշմարիտ սիրտ ունք դէպի
ինձ: Հիմայ ինչ է քո սրտի ցանկութիւնը և քո
վերջին խօսքը ինձանից:

— Բաբան օգտւելով փաշայի վերջի կեղծ
շողոքը թական խօքերից ասաց, փաշան սպրած
կենայ, իմ խնդիրը ձեզանից այն է, որ մինչ
դեռ Բալլուն տանը չէ և շատ հեռու է գտնուի,
տուր ինձ մի քանի ղինւորներ գնամ բռնեմ
Մախուն և շղթայակապ ուղարկեմ այստղ ձեզ
մօտ, էլ մի այսպիսի յարմար միջոց չլինի
որ պատահել է մեզ: Իսկ Բալլուն ձեռքաւե-
լու համար դարձեալ ծրագրել եմ, որին կարի եմ
իր յօժար կամքով բերել տամ այստեղ, որն
չէ էլ կարծելու թէ իր կեանքի դէմ որիսի
թակարդ եմ լարել:

— Լաւ կլինի, Բաբայ, — ասաց փաշա: —
Հաւանալի խորհուրդ է:

Փաշայի հրամանով վեց զինւորներ ձիաւոր-
վելով Բաբուն զեկավարութեամբ ճանապարհե-
ցան և Երեկոյեան մութը բոլորովին պատած
մտան գիւղը: Բաբուն տանը զինւորները հաց
ուտելուց յետոյ գնացին Մինասենց տունը, որը
պատկից հարեան էր Թութակենց¹⁾ և բռնեցին
ծերունի Մախուն: Ոխերով յղացած Բաբան ոչ
մի սոսկալի միջոց չխնայեց Մախուն տանջելու
համար: Նրա թևերը կապել տաւ յետևը և յաճ-
նեց բարբարոս զինւորներին: Արդեօք էլ տառա-
պանքներ մնաց, որ անգութ զինւորները չտա-
յին խեղճ ծերունուն: Ալեղարդ Մախուն օրերը
անցել էին, ոտերումը ոյժ չէր մնացել, որ ա-
բազ ընթանար անօրէնների ձիերի առջև, ուս-
տի ուժասպառ ծերունուն դանդաղ քայլելուն
համար, նրա ոտների գարշապանների կաշին բո-
լորովին պլոկեցան ձիերի սմբակների տակ:
Նրա գլխին, շինքին և խորշումած երեսին վերայ
երևում էին արիւնաշաղախ գիծեր, որոնք գո-
յացել էին մտրակների հարւածներից: Նրա ա-
մուր կապած կռները այնքան ծեծել էին, որ
էլ մասները հուպ չէին գալիս: Ի վերջոյ Մա-
խին անտանելի տանջանքներ կրելով երբ որ
հասաւ Հալիձոր²⁾ գիւղը, խնդրեց զինւորներին,

1) Այժմ էլ պատկից հարեան են:

2) Զանգեզուրի Հալիձոր գիւղն է և ոչ Ղափանին:

որ թողնեն այդ գիւղումը քոյր ունի տեսնէ։
Զինւորները թոյլ չաւին տեսնելու, երբ որ քրոջը
յայտնեցին իւր ալեգարդ եղբօրը ինչ գրութեան
մէջ գտնվելու մասին. նա մագիրը փետելով. ե-
րեսը քրքրելով և սուգ ու շիւան անելով եկաւ
և փաթաթեց իւր եղբօր շինքովը ու սկսեց
դառն արտասուիլ, կրակ թափել և վայնասուն
բարձրացնել։ Քանի բոպէ գրկախառնւած երկու
ծերացած քոյր և եղբայր հեծեծանքով խեղդ-
ւած միայն արտասուում էին և չէին կարողա-
նում միմիանց մի որ և է խօսք ասել։ Զինւոր-
ները ստիպեցին երկուսին, որ բաց թողնեն մի-
միանց և բաժանւեն. բայց քոյրը չէր ուզում,
բաց չէր թողնում եղբօրը, անդադար լաց էր
լինում և կարծես թէ յոյսը կտրւել էր երկրորդ
անգամ եղբօր հետ տեսնւելուց, գիտէր որ վեր-
ջին տեսութիւնն է։ Ուստի նախազգալով եղբօր
ողբալի ապագան, երեսը դրել էր եղբօր երե-
սին և իւր առատ արտասունքը թափում էր նը-
րա ճերմակ միրուքին վերայ։

Բաւական է բաժանւեցէք միմիանցից, ասա-
ցին զինւորները, մտրակելով երկուսին, Ասու-
րին¹⁾ և Մախուն, բայց դարձեալ չ'բաժանւեցին
և գրկախառնւած դեռ լաց էին լինում։

1). Մախուն քոջ տունն էր, որը Հալիձորեցի Շիրինի
կինն էր։

Նահլաթ¹⁾ սատանային դայ. այս ի՞նչ խաթաբալայ էր, որ ընկանք մէջը. ասաց զինւորների գլխաւորը: Տօ՛ անպիտաններ ձեզ չեմ ասում, ինչո՞ւ չէք թողնում միմիանց: Կրկնեցին մտրակների հարւածները մի քանի անգամ յաջորդաբար: Բաց թողիր, քաւթառ²⁾ աղամարջան³⁾. կրկնեց դարձեալ զինւորների գլխաւորը: Հեռացիր և սառած արիւնդ ՚ի զուր մեղ մի քուսիր: Հարւածները այս անգամ միայն Ասուրին վերայ տեղացին:

Ասուրը թողեց եղբօրը և արտասուելով քաշւեց մի կողմ:

Երբ որ զինւորները ճանապարհովում էին Հալիձորից դէպի Տաթև, այդ միջոցին Ասուրը մօտանալով գրկեց եղբօրը ասելով «Մախի, ով իմ հարազատ եղբայր, իմ ամենամերձ սիրելիս գուցէ սա լինի մեր վերջին տեսութիւնը. ինչպէս քոյր, ինչ որ մանկութեան ժամանակ քեզ եմ տւել հալալ լինի քեզ: Այս խօսքերը Ասուրը արտասաւ խառն հեծկլտանքով ասելով թողեց եղբօրը և կանգնեց մի քանի քայլ հեռու:

1). Խիստ անյաջող դէպքի կողմից յաւելած բարկութեան նշուի՞ր է, որով նիւթում են չար մարդուն և չար սատանային:

2). Դա մեռելի դիակ ուտող բորենին է. որը իր արտաքին տեսքով մի շատ տղեղ գաղան է:

3). Կապիկների մեծ տեսակիցն է, ծերութեան հասնելիս այդ անունն են ստանում:

Ասուր, իմ հարազատ և ամենասիրելի քոյր,
ասաց Մախին: Մանկութեան օրերում ինչ որ
քեզ վատ խօսք եմ ասել և դիպել է քեզ, նե-
րիր ինձ: Մանաւանդ ինչ որ դու ինձ ես տւել
և ես էլ քեզ եմ տւել, թող միմիանց հալալ լինի:
Դէ ֆնաք բարեաւ, քո առածի պէս գուցէ սա
հենց մեր վերջին տեսութիւնն է»: Մախին այս
ասելուց յետոյ զինւորներին առաջն ընկաւ ու-
սկսեց արտասուելով առաջ գնալ, հազիւ թէ քաշ
տալով իր թոյլ և ուժասպառ ոտները: Ասուրը
ողբալով և խաչած կոներով շարունակ նայում
էր եղբօրը ետևից մինչև որ նա մտաւ նոյն
գիւղի մօտ գտնւող անտառը և անյայտացաւ
նրա աչքի տեսութիւնից: Մի որոշ տարածու-
թիւն անցնելուց յետոյ՝ երբ որ հասան Մախ-
կալ-Թութանի կոչւած կիրճը, այդտեղ Մախին
բոլորովին դադարեց և ուժասպառ ընկաւ: Զին-
ւորները սկսեցին ծեծել նրան, որ տեղիցը
կանգնէ և շարունակէ ճանապարհը. բայց ան-
հնարին եղաւ նրա տեղից կանգնելը և գնալը:

Գիտէք ինչ կայ, ասաց զինւորներից մէկը:
Սրան կենդանի մեզ են յանձնել: Որ մենք էլ
սաղ տանենք և յանձնենք փաշային: Ուստի
եթէ սա մեռնի և ֆնայ ճանապարհին, փաշան
մեզ բոլորիս էլ կպատժէ այն մահովը, որով
պատժելու է այս մարդին: Ուրեմն աւելի լաւ է
հերթով դնենք մեր գաւազաններին և տանենք

հասցնենք փաշային: Շատ լաւ եւ ասում, ասացին միւս զինւորները, այդպէս անենք: Եւ այսպէս հերթով Մախուն զնելով իրենց ձիերի գաւակներին, տարան Տաթև և յանձնեցին փաշային:

Հա, դուք էք Մախին, ասաց փաշան, որ սովորեցնում էք ժողովրդին չկատարել իմ հրամաններս: Շատ լաւ, թող լոյսը բացւի եւ կիմանամ թէ քեզ հետ ինչպէս և ինչ ձեով կը վարւեմ. եւ հրամայեց զինւորներին, որ տանեն և բանտարկեն ու խիստ կերպով հսկեն, որ չը փախչի: Զինւորները Մախուն տարան վանքին փուլ եկած ձիթահանքը և այնտեղ գութանի ճմբարակով (շղթայ) կապտեցին կիսամեռ ծերունու ձեռքը ու ոտքը և ճմբարկի միւս ծայրը օղակեցին շինքին, որով բոլորովին կեռացրին և կուշ ածեցին միանգամայն ու թողին որպէս կծիկ արեգակի կիզիչ ճառագայթների տակ: Եւ այս ամենը կատարվում էր անգուլթ Բաբուն գաղանի հրահանգով:

Միւս առաւօտեան փաշան զարթնելուն պէս հրամայեց պահապան զինւորներին, որ Մախուն բերեն իւր մօտ: Զինւորները անմիջապէս գնացին և Մախուն շղթայակապ բերին փաշայի առաջ, որը ճմբարակի ծանրութեանը չի դիմանալով կծկւեցաւ և կողքի վերայ վայր ընկաւ:

Մախին դժուր էք, կրկնեց փաշան անցեալ
երեկոյեան ասած խօսքը: Դժուր էք, որ իմ կար-
գած մէլիքիս չէք ուզում ճանաչել որպէս մէլի-
քի, և սկսում էք հայհոյանքներ տալ նրա հաս-
ցէին:—«Թող կտոր-կտոր դառնայ այն լէզուն,
որից մահ է ծնւում»: Դուք ի՞նչպէս յանդգնե-
ցիք հրամայել ժողովրդին, որ ջարդ ու փշուր
անեն իմ զինւորներին ու ջորեականներին:

Մախին տեսնելով, որ—իր անմեղութիւնը
ցոյց տալու համար—որքան խօսելու լինի իզուր
է անցնելու և աւելի էլ նեղ տեղ է ընկնելու,
ինչպէս որ արդէն ընկել է, ուստի նա իր սրտի ա-
տելութեանը—որ ունէր դէպի այդ վայրենի և անօ-
րէն ազգը—մի քիչ յակուրտ տալու համար աւե-
լի լաւ համարեց չլռել և ողորմելի մարդու նման
չդողդողալ անխիղճ փաշայի առջև: Այդ պատճառով
երբ փաշան իր ծաղրկան խօսքերը վերջացրեց թէ
չէ՝ Մախին սկսեց հայհոյել նրա ամբողջ հաւատը,
օրէնքը և Մահամմէդի աղանդը:

Փաշան չկարողանալով համբերել Մախուն
թելադրած կեղտոտ հայհոյանքներին, ալեկոծեց
կատաղութեամբ և հրամայեց դահիճին, որ կտրէ
Մախուն գլուխը: Մինչև դահիճը իր եղերնական
դէրը կատարելը, Բաբան յիշեցրեց փաշային,
որ միտ բերէ երեկոյեան խօսքը ինչ որ ասել է
Բալլուի մասին:

Ի՞նչ խօսք է Բաբայ, ես գայրացած եմ:

Լաւ չէր լինի մի այսպիսի լիբը մարդուն գիւղումը գլխատել տւած լինելը, քան թէ բերել տալիս այստեղ և այդպէս հայհոյանքներ տար ինձ:

Փաշան ապրած կենայ, փոքր ինչ համբերիր. ասաց Բաբան: Աւելի վատթարագոյնը ետևումն է: Դուք թէև մոռացել էք բայց ես դարձեալ կ'յիշեցեմ ձեզ: Առայժմ թող արիւնդ հանդարդւի, դեռ ցնցւած է: Նախնեաց առածը ասում է, «շունը կհաջէ, բայց քարվանը կանցնէ»: Եւ տես որքան յամառ ծերունի է, որ ներողութիւն խնդրելու փոխարէն դեռ հայհոյանքներ է տալիս ձեր պայածառափայլ հասցէին և ձեր ուղղափառ հաւատին: Եւ գուցէ դուք ներողամիտ էիք լինելու և ներելու էիք դրա յանցանքը: Այժմ յոյս ունիմ կճանաչէք թէ մեզանից ով է մեղաւոր:

Մախին դեռ կողքին վերայ ընկած էր, դեռ գազանային գութն էր տիրում նրա շուրջը: Եւ արդարդատ Աստուածը կարծէս թէ խոր քնի մէջ թափանցելով ամեն մի արդարացի գործ թողել էր գազանաբարոյ մարդկանց դրամադրութեան տակ, զոհել էր նրանց քմահաջոյքներին, ինչպէս կուգեն այնպէս էլ կվարւեն նրանց հետ: Այդ ինչերս ես անում տեսնողդ գաղտնեաց:

Փաշայի բարկութիւնը անցաւ, սիրտը մեղմացաւ: Տարէք այս լպիրշ մարդուն և այս դրութեան մէջ էլ թողեցէք մնայ իր նախկին տեղը:

Զինուորները Մախուն տարան դարձեալ ձիթահանքը, որպէս բանդատուն և թողեցին այնտեղ ու իրանք առանց երկմտելու հեռացան մօտիցը: Մեռածին վերայ ի՞նչ հսկողութիւն և ի՞նչ կասկած:

Յիշեցրէք ինձ Բաբայ, ասաց փաշան, ինչ որ ձեր կարծիքով ես մոռայեմ եմ:

Ես այն եմ յիշեցնում ձեզ, փաշան ապրած կենայ, որ Մախին մէկ մեռած մարմին է, դա արդէն մեր ձեռքումն է: Սակայն դրան մէկ սողայ ունի, որի համար անցեալ օրը պատմեցի ձեզ, և նա այժմ Ղարադաղի խանին մօտ է լինում որպէս հիւր: Եթէ նա գայ գիւղը և իր հօր մահւան գոյժը լսէ ու հասկանայ որ իմ միջոցովս է կատարւել սոյն սպանութեան գործը, հաւատացած եղիւր, որ իմ ամբողջ տոհմիս ժառանգներին նա միանգամից սրի կքաշի և բռնորին էլ կտոր-կտոր կանէ: Նա մի այնպիսի ինքնավստահ հերոս է, որ մէկ գիշեր առանց երկիւղ կրելու կգայ, կմտնէ վրանդ և քեզ կը մորթէ: Դուք անծանօթ էք չէք ճանաչում թէ նա ինչ պտուղ է և ինչ սրտի տէր է. իսկ ես նրա ճանաչում եմ իմ հինգ մատներիս նման:

որովհետեւ նա մեր ոչ թէ գիւղացին է այլ
պատկից հարեանն է: Թեթեամիտ և գիւրաթէք
փաշան Բաբուն համար մօմից շինած մի պատ-
րոյգ էր դարձել, որ կողմի վերայ ուզում էր
այն կողմի վերայ էլ ծռացնում էր նրան: Ծերունի
Մախին կիսամեռ եղաւ այն ժամանակ, երբ
դահիճը դանակը յետանին քսելով եկաւ որ գըլ-
խատէ իրան: Բաբան հասկանում էր, որ Մա-
խին երկիւղից կիսամեռ է եղել, աշխատում էր
որքան կարելի է հօրը կենդանութեան օրով և
աչքին առաջին աչքերը հանել սայ Բալլուն,
որով իր թշնամութեան ծարաւը Մախուց առած
տեսնէր: Ուստի այնպէս էլ եղաւ. որովհետեւ
Բաբան փաշային իմաց էր արել որ Մախին իւր
անունով և ազգանունով մէկ կնիք ունի եթէ
մօտը դանէ Բալլուն շատ հեշտութեամբ Տա-
թե կբերեն և ինչպէս էլ կուզեն այնպէս էլ
կվարեն նրա հետ: Ուստի փաշան հրամայեց
զինւորներին, որ Մախուն գրպաններն պտրտեն
տեսնեն կնիքը մօտն է առնեն և բերեն: Բա-
բան թոյլ չտաւ զինւորներին որ գնան կնիքը
բերեն, այլ խնդրեց փաշային և ինքը գնաց:
Քանի ըրպէից յետոյ եկաւ Բաբան իր հետը
բերելով Մախուն կնիքը: Այն ըրպէին երբ Բա-
բան ուզում էր կնիքը ցոյց տար փաշային,
հէնց նոյն վայրկեանին էլ Թութակենց անիցը¹⁾

1). Բաբան պատկիրել էր իրենց անեցիկներին որ Բալլուն
Ղարազադից վերագառնալուն պէս իրեն յայտնեն:

մարդ եկաւ և յայտնեց որ Բաղլուն Ղարադաղից արդէն եկել է գիւղը: Բաբուն ուրախութեանը չափ ու սահման չկար, նա արդէն իւր ամբողջ նպատակներին հասած էր համարում իրան: Ուստի վանական հայերից ձեռք բերաւ փոքր ինչ թղթի կտոր ու սկսեց Մախսուն լեզւիցը գրել Բաղլուն վերայ հետևեալ կեղծ նամակը. որի բովանդակութիւնը ըստ աւանդական պատմածի, Դաւիթ քահանայ Տէր-Յարութիւնեանցին, այսպէս է եղել չնայելով ոճերի փոփոխութեանը այլ յենւելով մտքի ուղղութեանը:

«ՍԻՐԵԼԻ ՈՐԴԵԱԿ ԻՄ ԲԱԼԼՈՒ»

Նախ ընդունիր գորովագութ հօրդ անկեղծ սրտի ողջոյնը: Որդի, գիտեմ որ տարակուսութեան մէջ ընկած կլինես. որովհետև ինձ Տաթև բերելու միջոցին դու տանը չէիր, որ իմանայիր թէ ինձ ինչու համար բռնեցին կամ թէ իմ մեղքս ինչ էր, որով ինձ մատնեցին փաշային: Դեպ քաջ յայտնի է, որ ամբողջ ժողովրդի մէջ մէկ թշնամի չունենք բացի Թութակենց Բաբուցը: Եւ ինչն է նրա թշնամութեան պատճառը. այն է որ ժողովուրդը մեզ սիրում է և մեզ ընդունում է: Եւ այդ մասին Բաբան ինձ մատնել էր փաշային որպէս թէ ես ժողովրդին ծրից¹⁾ հանող մէկ խռովաբար մարդ եմ, և գիւղումը ես ժողովրդին յորդորում եմ, որ Բաբային վերայ, փաշայից ուղարկած հրաման-

1). Ծեր, Չանգեզուրի ժողովուրդը դութանի կամ արօրի ակօսին է ասում. բայց խօսքի գործածութեան մէջ փոխարինում է ուղղութեան:

ներին չլսեն և չկատարեն նրա ոչ մի պահանջը: Ահա այսպիսի չար մտքերով յղացած ծնած է եղել ինձ վերայ թէև. սակայն փառք հազար անգամ Երկնային Դատաւորին, — «հախը նահախին չտւաւ» — (այսինքն անմեղը մեղաւորի փոխարէն չզոհեց) և մահացու մատնութիւնից Ինքը ազատեց: Եւ դու բոլորովին անհոգ քնայ, որդեակ, որ արդէն ես ազատւած եմ, որովհետեւ փաշան քննութեան ենթարկեց ինձ և Բարուն, Բարան մեղաւորեց իրան սուտ ամբաստանութեան համար, որով կարելի է մահւան պատժի ենթարկել: Ուստի ես ուխտադիր եմ հղել Տաթևի վանքին, որ եթէ ազատելու լինիմ Բաբայի վտանգաւոր մատնութիւնիցը, մի մատաղ պէտք է անիմ նրա տակին, որ վանքը ինձ ազատել է, և պէտք է մատաղ անեմ: Այս թուղթս քեզ հասնելուն պէս իմ պատուերիս համաձայն կպատրաստես մէկ բեռը թաժայ հաց իրան իւղեղէն թխւացքով և այլ պաշարներով: Կ'վերցնես քսան և մէկ փահնարադ: Բոլոր այստեղ աջահամբոյրի, խաչահամբոյրի և պատարագ մատուցանելու համար: Կառնես մի հատ դօշ: Դու կհեծնես քո ձին²⁾, թխւացքը կբեռնես մէկ ջորուն իսկ միւս ջորին էլ ծառան կհեծնէ և չմոռանաք, որ կուպրուններից երկու հատ վերցնէք ձեզ հետ և բերէք Ասուր բերուն³⁾ տնիցը երկու կուժ գինի բերէք: Եւ այդ պատրաստութիւնով շուտով կըգաք Տաթև: Մնամ քեզ անհամբեր սպասող քո հայր՝ «Մ. Մ».

Նամակը գրելուց և աւարտելուց յետոյ Բարան հանեց Մախուն կնիքը թաթախեց թա-

1). Պարսից փող էր և արժէր ոսկւի այժմեան 15 կոպէկը:

2). Որպէս-զի ձին և ջորինները արքունիք գրավէին:

3).. Հօրաքոյր:

նաքովը և կնքեց նամակի տակին, որտեղ հարկաւոր էր անել Մախուն ստորագրութիւնը: Կնիքի վերան փորագրած էր երկու «Մ»-էն տառ, որ նշանակում էր Մախի Մինասեանց:

Բաբուն նամակը տարաւ փաշային մօտ, կարգաց և բովանդակութեան միտքը թարգմանեց թիւրքերէն ու նրան հասկացրուց: Միայն խնդրեց փաշային, որ նա իրան ձեռքով յանձնէ մէկ հայի և իր հրամանով ուղարկէ պատկանելոյն վերայ: Փաշան կանչեց Ագիւլեցի Թամրազ անունով մէկ հայի, որ Բաբուն նման դաւաճան էր ճանաչվում հայերին մասին: Նամակը յանձնեց և խիստ պատւիրեց նրան, որ առանց որ և է մէկին ասելու և բերանից թռուցումանելու կտանի Խնձորէսկ և կտայ Մինասենց Բալլուին: Իսկ եթէ Բալլուն հարցնելու լինի թէ այս նամակը ով է ուղարկել, կասես Մախին է ուղարկել»: Բաբան չբաւականացաւ փաշային Թամրազին տւած խիստ պատւերներովը, նա հեռացաւ և ճանապարհին վերայ մի տեղ առանձին սպասեց մինչև որ Թամրազը իրան հասաւ: Գուցէ թէ Բալլուն հարցնելու լինի հօրը այստեղի դրութեան մասին,—պատւիրեց Բաբան,—գուցէ փաշան նրան գլխատել տայ: Իսկ Մախին ազատւած է, որովհետև փաշայի մօտ նա արդարացաւ Բաբուն գաղտնի դաւաճանութիւնիցը:

Այսպէս խօսիր, որ համապատասխան լինի նամակի մէջ գրածներին»:

Արդէն երկու օր էր, որ Բալլուն Ղարադաղից վերադառնել էր տուն: Նկած օրը նա խիստ հարց ու փորձ էր արել թէ բարեկամներից, թէ ժողովրդից և թէ իրենց տանեցիներից, սակայն ոչ մէկը հաստատապէս բան չէին ասել նրան, չնայած որ ոչ ոք Մախուն հետ կատարւած վերջին դաժան դէպքի մասին ոչինչ չէր իմանում:

— Ասացէք ինձ, ապօրը¹⁾ ինչու համար են տարել փաշայի մօտ, ամենախիստ ստիպողութեամբ ասաց Բալլուն: Ես ուզում եմ ճանապարհւել դէպի Տաթև:

— Մենք էլ չգիտենք ինչու համար են տարել. — պատասխանում էին տանեցիները:

— Միթէ դուք չգիտէք թէ ինչու համար են տարել և ով է տանել տւել:

Տանեցիները Բալլուի բարկացկոտ բնավորութիւնը հասկանալով դրականապէս ոչինչ չէին ասում. մի գուցէ կռիւ բարձրահայ թուրքիէնց ժողանդների դէմ և տեղի տայ արիւնահեղութեան: Ահա այս էր տանեցիների կարծիքը, չնայելով որ նոյնպէս տանեցիներից ոչ ոք կարծիք

1). Այդեր. — հայր է նշանակում: Այս խօսքը գործ ենածում գլխու-
ւորապէս Զանգեզուրի, Ղափանի և Արցախու գաւառների ժողո-
վուրդները: Հաւանական է ապեր խօսքը տրաքացոց «աբու» խօս-
քի կամ բաժանւած մասը լինի կամ աղաղւածը, որովհետեւ արա-
բացիք հօրը արու են ասում:

չէր անում, որ Բաբան այն աստիճանի կատա-
ղութեան կհասնէ, որ մահւան պատժի կենթար-
կէ ծերունի Մախուն, և Բալլուն մինչև ան-
գամ: Մի խօսքով, թէև Մինասեանցների մէջ
խելօքը, աշալուրջը և հեռատեսը Բալլուն էր և
լաւ հասկանում էր, որ Թութակենց Բաբան ի-
րենց ամենաոխերիմ թշնամին է և բերանացի
կռիւներում իրանց դէմ միշտ յայտնել է իրան
ծայրահեղ թշնամութեան վերջին եղերնական
չար միտքը, ասելով «մէկ օր ես կուլ եմ տա-
լու ձեզ նման երկու ամեհի վիշապներին և ու-
րանամ», սակայն նոյնիսկ Բալլուն չէր սպա-
սում, որ կարող էր կատարւէր Բաբուն իրենց
կեանքի դէմ առհասարակ կռիւներում բորբոք-
ւած սրտից արտադրւած այն թոյլ սպառնալի-
քը: Երբ ուշադրութեան չառնւելով դառնար այն
քստմնելի մահւան չարագործութիւնը, որ կա-
տարւեցաւ իր հօր Մախուն և իրան վերայ: Ե-
թէ Բալլուն Տաթևում իր հօր վերայ կատար-
ված դէպքից տեղեկութիւն ունենար նա ան-
պայման խնձորէսկում կ'ընջէր Թութակենց ամ-
բողջ ազգատոհմին: Յամենայն դէպս դեռ ինքն
իրան մօտալուտ մահւան համար ոչինչ չգիտէր:
Եւ մինչ դեռ տարակուսութիւնը ստիպում էր
Բալլուն, որ երբորդ օրվան առաւօտեան ճա-
նապարհւէր դէպի Տաթև, նոյն երեկոյեան Բալ-
լունի մահւան հրաւէրը Ագուլեցի Թամրազը ծո-

ցումը դրած եկաւ Մինասենց տունը: Դաւաճան
Թամրազը ձիւցը իջնելուն պէս իսկոյն Մինա-
սենց ծառան հասաւ և բռնեց նրա ձիու սանձը
ու տարաւ սրահին տակին կապեց և սանձը բե-
րանիցը հանելով մի խորոմ կանաչ խոտ դրեց
ձիու առջև: Ձին սկսեց խոտը ուտել: Իսկ Բալ-
լուն դուրս գալով տնիցը մօտեցաւ և վայելուչ
կերպով հիւրին հրաւիրեց տարաւ տունը և
պատւասիրութեամբ նրան նստացրուց սփռած
գորգի վերայ:

Բարով էք եգել, ասաց Բալլուն: Էս տունը
քեզ փեշքեշ:

Շնորհակալ եմ. ասաց Թամրազը: Աստուած
վայելչութիւն տայ այս տանը ապրողներին:
Բալլուն պատւիրեց տանեցոյց, որ հաց բերեն,
հասկանում էր, որ ճանապարհ եկած մարդը
քաղցած կլինի:

Իսկոյն սուփրան բերին գցեցին ու սկսե-
ցին հաց ուտել: Քանի բոպէից յետոյ երբ սու-
փրան վերցրին, Թամրազը նամակը ծոցից հա-
նեց և տւաւ Բալլունին: Բալլուն նախ կարգաց
նամակի երեսը, որ գրած էր այսպէս,—«Ի
«զիւղն Խնձորէսկ, ժամանեսցէ զայսնամակս ի
«ձեռն ծնողասէր որդւոյ իմոյ Նալլու Մինաս-
«եանցին, առաքեալ է վասն կենաց քոյ աղօթա-
«ւարար հօրէ Մախի Մինասեանցէ ուրախ ժամու:
Նամակի երեսը կնքւած էր նոյնպէս Մախուն

կամ հաւատանք երազների կատարվելուն, քարը քարի վրայ երբէք չի կանգնիլ. դրանք բոլորը ոչինչ բաներ են, ասաց Բալլուն: Դու ինձ այն ասիր, լաւ գինի ունես երկու կուժ ինձ տա՞ս վանքը տանելու համար, որովհետեւ եղբայրդ գըրել է թէ մատաղ եմ անելու, կգաս Ասուրի տանիցը երկու կուժ լաւ գինի կբերես:

Լաւ գինի շատ ունեմ, ասաց Ասուրը. միայն չիրտս անհանգիստ է ձեր կողմանէ, որ գըրում էք Տաթև: Սրանից չորս օր առաջ էլ իմ եղբօրս տարան և ես նրան այնպիսի դրուժեան մէջ տեսայ, որ չեմ կարող լեզուով պատմել: Լաւ էր իմ աչքերս քօռացած լինէր քան թէ այն դրուժեան մէջ ես նրան տեսած լինէի: Եւ ես չեմ հաւատում, որ նա կենդանի լինի. անպայման մեռած կլինի:

Այ Ասուր բիբի, ոչինչ էլ չէ լինելու միամիտ մնայ. միթէ վանքը չի կարող նրանց պատիժ տայ, որոնք ուզում են իրեն ուղղափառ ուխտաւորներին սպառօքել, ասաց Բալլուն: Ես միանգամայն վստահ եմ, որ Տաթևի սուրբ օջախը մեզ կօղնէ:

Բալլու, դու երեխայ չես, արդէն քսան և եօթ ամաց ես, միթէ քո միտդ չէ գալիս, որ Փաթալի խանը եկաւ վանքը թալանեց և տարաւ բայց վանքը նրան ոչինչ չի արաւ: Նոյնիսկ հիմայ տեսնում ես, որ Հաջալի փաշան նստել է

մէջը և ամեն տեսակ ապականութիւններ է կատարում, իսկ վանքը նրան ոչինչ չի ցոյց տալիս: Երկար խօսելու ժամանակ չէ, Ասուր բերի, ասաց Բալլուն, կարասը բաց արայ գինին չափենք տանենք:

Ասուրը Բալլունն տարաւ գինետունը, բացեց կարասի բերանը և որքան հարկաւոր էր չափեցին կուպրունների մէջ և դուրս եկան: Յետոյ Ասուրը հաց պատրաստեց դրեց սուռճները, գնաց գինի բերեց նոյնպէս դրեց մօտները կերան խմեցրն և վերկացան ճանապարհեցին դէպի Տաթևի վանքը: Այդ միջոցին Ասուրը մօտեցաւ գրկեց Բալլունին, կրկին անգամ համբուրեց նրա ճակատիցը, աչքերիցը, և թշերիցը ու սկսեց լաց լինել և առատ արտասուքներ թափել:

Մի լացիւր Ասուր բերի, ասաց Բալլուն, էգուց չէ միւս օրը ողջ և առողջ գալու ենք քեզ մօտ և մատաղի մսիցը քեզ համար մի լաւ բաժին: Եմ բերելու: Անհոգ մնայ սչինչ էլ չի վրնելու, Աստուած ողորմած է, մի լացիւր: Փոխանակ ուրախանալու լաց ես լինում: Ուրախ մնայ մի տխրիւր: Մնացի՞ք բարեւաւ:

Ուրախ էր Բալլուն: Նա իր կեանքի դէմ Բաբուն ծրագրած դաւադրութեան մասին տակաւին ոչինչ չգիտէր և չէր էլ երևակայում: Երկաւ տարեկան անմեղ ու անարատ դօշին վիզը

մէկ նախշուն և անլուա՝) թաշկինակով կապած
գնում էր առջևներին, իսկ ջորուն մէկը բար-
ձած տնային հարուստ պաշարեղէններով, միւս
ջորին բարձած գինով: Իսկ ինքն էլ նստած ե-
րէք տարեկան նոյսի թամբին, ծառան յետևից
գցած և երկունս էլ ոտքից ցզլուխ զինւած զը-
նում էին ուրախ և ապահով: Արեգակը
բաւական բարձրացել էր երբ որ հասան Սա-
տանի:²⁾ կամուրջի լանջերի գլուխը, որանդ
ընկնելու էին Տաթևի առջև գտնւող տափարա-
կի եզերքը և վանքը երևալու էր ոչ այնքան
հեռու իրանցից, հէնց այնտեղ երկու կողմից
դուրս եկան Բաբուն թագցրած դարանակալ զին-
ւորները և բռնեցին Բալլուն իր բոլոր ունեցա-
ծով, որին շրջապատւած տարան փաշայի մօտ:
Այնտեղ էր և Բաբան դաւադիր չարագործը:

Փաշան նայելով Բալլուն արդաքին գեղեց-
կութեանը, ափսոսաց և ասաց—«էլա բալլա
սան քի բալլու սան»—այսինքն յայտնի ես որ
յայտնի ես, և իրաւ, Բալլուն արտաքին կողմից
հազաւադիւտ տիպ էր ներկայացնում և անպակաս

1). Հին հայոց ժողովրդների մէջ մատաղացուի համար
կազմվում էր այն սրբազան դադափարը, որ մատաղացուն փոխա-
րինում էր Հայր Աբրահամի որդի Իսահակին, որը զահվելով պսակ-
վում էր Առաուծոյ սուրբ կամքի հետ: Իսկ թաշկինակը վզին
կապելը Իսահակի ամուրի լինելու և մաքրակենցաղ լինելու անա-
րատութեան նշանակութիւն ունէր, որպէս թագ որ այժմ գնում
են երկու կոյսերի գլխին և յետոյ պսակում:

էր սնւած: Նա բարձրահասակ, յաղթանդամ, լի-
անձն և գեղեցիկ էր: Նրա բոլոր անդամների չա-
փերը հաւասար էին միմիանց և մէկը միւսից եր-
բէք աւել չէր: Աւելի շատ գեղեցիկ էին նրա
աչքերը և ունքերը: Մանաւանդ շատ ամուր
և յարմար կազմուածք ունէր իրանը՝ տղմարդա-
կան ուղիղ դիրքով: Հայկական տիպի յատուկ
գծագրութիւնները արտայայտում էին նրա հո-
գու վեհութիւնը, որտի անվեհերութիւնը և ան-
վեհերութեան անփոփոխ բնաւորութիւնը:

Բաբայ, Բալլուն սա է, որից բամբասելով
խօսում էիր, ասաց,— փաշան:— Սա շատ ջանել
է երևում, չնայած որ բարձահասակ է և յաղ-
թանդամ:

Այո, շատ ջանել է. փաշան ապրած կենայ.
տաց Բաբան Քսան եօթ տարեկան հազիւ թէ
լինի: Դրա ամենատառոյց ժամանակն է: Մանա-
ւանդ հաւատացնում եմ ձեզ, որ դա ամեն մի
գործի մէջ առաջադիմող է և ոչ յետադիմող:
Չափազանց քաջ է և հմուտ: Ձեր ամբողջ զին-
ւորների մէջ չի կարող լինի զրա նման մէկը,
որ փարժ և դիւրաշարժ լինի թէ հրացանաձգու-
թեան և թէ սրածուծեան գործում: Պատերազ-
մական արիւնհանդ գործերը զրա համար, հար-
սանեաց մէջ որպէս զանազան յեգնական դերեր
կատարել: Այսուամհայնիւ այսքան բարձր յատ-
կութիւնների հետ ունի նաև անհուն ոխապահու-

Թիւն, ուր մէկ օր պէտք է ոտերի տակ գցէ և շարդէ իր տիրոջ գլուխը: Զգուշացնում եմ ձեզ վաղօրօք, որ գրան կենդանի թողնիլը ձեզ համար մահ է բերելու:

Բաբայ, դու ինչ թոյն ունես թափիր միայն Մախուն գլխին, ասաց փաշան. իսկ այս պատանին ափսոս է թողնում եմ կենդանի և որպէս կալանաւոր միշտ կպահեմ իմ զօրքերիս խիտ բանակներում և կթողնեմ խիտ հսկողութեան տակ, ոչ բաց կթողնենք զայ գիւղը և ոչ քո հանգստութիւնդ կխանգարէ:

Փաշան ապրած կենայ, ասաց Բաբան: Դուք լօրտին, սպանում էք, իսկ թունաւոր չար օձին կենդանի թողնում: Ես խնդրում եմ և կրկին անգամ խնդրում եմ ձեզ, որ կամ ինձ վերջացնես կամ այդ երկուսին: Դրան եթէ կենդանի թողնես հանգիստ չի մնալու և իր չարագործութիւններով ոչ միայն վերջ կտայ մեր ազգատոհմին, այլ որպէս մի շահմար¹⁾ օձ մի գիշեր սողալով գալսւ է վրանդ և ձեր կեանքին վերջ է տալու: Դուք եթէ ափսոսում էք Բալլուին, — աւելացրեց Բաբան, — և մեղք էք համարում սրան սպանելը, թող սրան մեղքը ինձ հետ լինի. իրաւունքը ինձ տւէք և ես ինչպէս կուզեմ սրանց հետ այնպէս էլ կվարւեմ:

1.) Շահմար. — օձերի կարմիր տեսակն է, գեղեցիկ լինելուն համար «Շահ-մար» են ասում, — որ նշանակում է օձարքայ:

Իրաւունքը քեզ տւի Բաբայ, ասաց փաշան, և մեղքը նոյնպէս քեզ տւի. ինչ որ ուզում ես այնպէս էլ վարւիր դրանց հետ:

Բաբան հրամայեց զինւորներին, որ Բալլուին տանեն հօրը մօտը էլի շղթայակապ անեն և գիշերը խիստ հսկեն վերան մինչև որ լուսանայ:

Զինւորները իսկոյն կատարեցին Բաբուն չար հրամանը և Բալլուին տարան ձիթահանքը իր հօրը մօտ և ոտք ու ձեռքը խիստ կապտոտեցին դարձեալ գուլթանի ճմբարակով: Զինւորներից մէկը սկսեց հսկել երկու անմեղ կալանաւորների վերայ, որոնք զոհւում էին Թուրքիէնց Բաբուն փառասիրական սատանայութեանը և իրանք հեռացան: Մախին հեկեկալով լուռ լաց էր լինում, նրա արտասուքը թափւում էր իրան ալեզարդ միրուքին վերայ:

Ապեր, ասաց Բալլուն: Այս ի՞նչ սոսկալի փորձանք էր, այս ի՞նչ պատուհաս էր որ պատահեց քեզ ծերութեան հասակում:

Մախին հազիւ կարողացաւ այս երկու խօսքը ասել, որովհետև լացը նրան խեղդում էր: Ա. որդի գո՛ւ ինչու համար եկար այստեղ, չէ որ քեզ բերել են որ ինձ հետ միասին գլխատեն: Վա՛շ, վա՛շ, վա՛շ: Ա. որդի ինչո՞ւ իմ տունս քեզանով քանդեցիր և ծուխս կտրեցիր: Էս ինչ

ցաւ էր, էս ինչ կրակ էր որ Թափեցիր իմ
գլխին:

Ապեր, միթէ էս նամակը դուք չէք ուղար-
կել, ասաց Բալլուն: Չէ որ նամակը ձեր լեզւիցն
է գրած. միթէ էս կարող էի չհաւատալ:

Նամակը Թուրթակենց տղամեռ Բաբան է
գրել. ասաց Մախին:

Ուրեմն արդէն բանը բանից անցել է պրծել
էլ ինչ կարող ենք անել: Երևի մէք ճակատա-
դիրն այսպէս են գրել. ասաց Բալլուն: Երևի
մենք Աստուծոյ մօտ մեղաւոր ենք ճանանչւած
իսկ Բաբան արդար է, որ այս բոլորիս մեր
կեանքի թէլը յանձնել է Թուրթակենց Բաբուն
նման մի անիրաւ դաւաճանի: Եւ այսպէս հայր
և որդի տխուր և ողբալի խօսակցութիւններ էին
անում միմիանց հետ:—

Մախուն և Բալլուն համար շատ երեկոյ-
ներ էին մթնել և շատ առաւօտներ էին բացւել,
բայց բոլորը անգործ և խաղաղէին մթնել ու լու-
սացել և ոչ մի երեկոյ ոչ մի առաւօտ երբեք
այնքան տրտմալից չէին որքան այս վերջին ե-
րեկոն էր: Այս երեկոն շատ տրտմալից և սգա-
ւոր էր. իսկ սրան բացւող առաւօտը մահա-
հրաւէր էր: Սոցա կեանքի համար ծագող ար-

շալոյսը պիտի թագնովէր սև սոմպերի մէջ և այլևս
չէր ծագելու արփիահրաշ ճառագայթներով: Եւ
բացւեց առաւօտը, Մախուն և պատանի Բալլուին
վերջին եղերնական տխուր և սև առաւօտը:

Հաջալի փաշան զարթնեցաւ խոր քնից:
Հագնւեցաւ, լուացւեցաւ և սկսեց կատարել ա-
ռաւօտեան նստազը: Նստազը աւարտելուց յե-
տոյ նստեց մի աթոռի վերայ: Սպասաւորը
նարգիլան¹⁾ բերեց դրեց յառաջիւր և նա շարու-
նակեց ծխել: Ծխեց նա շատ երկար և խորին
մտախոհութեամբ և այնքան երկար մինչև որ
ծխախոտը բոլորովին մոխիր դարձաւ: Փա-
շան սթափւեցաւ խորին մտածողութիւնից և
պատւիրեց կրկին անգամ պատրաստել նարգի-
լան:

Նարգիլայի երկրորդ պատրաստութեան ժա-
մանակ Բաբան եկաւ փաշայի մօտ, գլուխ խո-
նարհեցրեց և կողքին կանգնեց: Փաշան, նստած
էր մի աթոռի վերայ ինչպէս որ ասելենք, իսկ
նրան շրջապատել էին իրան զօրքը և զօրապետ-
ները: Փաշայի հրամանով բանակական փողա-
ծուները սկսեցին փչել իրենց փողերը, որով
յայտարարուեց էին որոտան գետին և Տաթևի
խուլ ձորերին, ու անտառներին երկու անմեղ-
ների վերայ զրպարտութեամբ կատաւոզ եղեռնա-

1). Ծխամուրճ է, որին թուրքերը սուլուդայլան էլ են ա-
սում:

գործութեան որպիսութիւնը և ձորերը, սարերը, անտառները իրենց տխուր արձագանքներով պատասխանում էին փողերի հնչիւններին: Երկու անմեղ զոհերի սգաւոր լուրը քանի օր առաջ արդէն տարածւել էր սիւնեաց դաւառներում, որով և դաւառների իշխանաւոր անձինքները հաւաքւել էին Տաթև և հանդիսատես էին լինում կատարւող գործողութիւններին: Բաբան հրամայեց ղինւորներին, որ գնան և ձիթահանքից արեան ասպարեղի մէջ բերեն ծերունի Մախուն և պատանի Բալլուին: Չարագործութեան ասպարէզը արդէն յանձւած էր Բաբուն և նոսմիանդամայն պապակուած էր Մախուն և Բալլուն արիւնը խմելու ծարաւով, որպէս-զի յագուրդ տայ իրան վերջիններիս դէմ ունեցած թշնամական քաղցած նպատակին:

Դեռ անընդհատ հնչում էին բանակական փողերը և դղրդում էին մերձակայ լեռները: Բաբան հրամայեց արձակեցին երկու անմեղների կապանքները, և մէկ-մէկուց մի քանի քայլ հեռու չոքեցնել տւեց իրարու յանդէպ: «Չալլաթ» (զահիճ) կոչեց Բաբան: Չալլաթը գանակը յեսանին քսելով եկաւ կանգնեց ասպարէզում: Հանիւր այդ գարշելի արարածի աչքը, որը Խընձորէսի գիւղի գլխաւոր խռովարարն է:

Դահիճը բռնելով Բալլուի երկար ու գանգուր մազերիցը թեքեց ետեին վերայ և դանա-

կի ծայրովը սկսեց հանել նրա աջի աչքը: Մա-
խին չհամբերելով որդուն վերայ կատարելիս
քստմանի գործի ազդող վշտին և ուշաթափ եղաւ:
Բաբան հնար գտաւ նրան ուշքի բերաւ և կրկին
չոքեցնել տալով ուղղացրեց: Մախին աչքերը
հուփ կալաւ որ չտեսնէ Բալլուն վերայ կա-
տարւող ողբալի գործը: Բաբան տեսնելով այդ,
իսկոյն վրայ հասաւ և Մախուն աչքերի կողերը
բարձրացնելով, սասաց, ո՛ւր ես աչքերդ խփում,
Մախի: Նայիր և աչքովդ տես, որ քո սիրած եւ
քաջ որդուդ աչքերը հանել եմ տալիս: Բալլուն
է, Մախի, որով շատ վատահ էիր: Բալլուի մի
աչքը հանւեցաւ: Այժմ դահիճին հրամայեց, որ
հանէ Մախուն աչքը: Դահիճը վրայ հասաւ նոյն
պէս Մախուն աչքը հանելու: Բալլուն նոյնպէս
իրան առողջ աչքը հուպ կալաւ որ հօրը աչքի
հանւելը չտեսնէ: Բաբան վրայ հասաւ և նոյն
պէս բացեց Բալլուի աչքը ասելով. «Բալլու, քո
հայր Մախին է, այ, աչքովդ տես, որ աչքը հա-
նել եմ տալիս: Հիմայ իմացիր թէ քաջը ո՞վ է,
ի վերջոյ աչքերը հանել տալուց յետոյ զլխա-
տել տւեց և երկուսին, որոնց գիակները սպան-
ւած տեղը երեք օր մնալուց յետոյ հազիւ իրա-
ւունք տւաւ Տաթեւի քահանաներին եւ վանա-
հայրերին, որ թաղեն: Տաթեւի հազեւորականնե-
րը նրանց մարմինները ամփոփեցին վանքին
հանապատօհին վերայ, որ անց ու դարձ անողնե-

ըր ողորմի տան: Երկուսին գերեզմանների վե-
րայ գցած է խոյաձեւ քարեր (ղօշքարեր): Մա-
խուն տապանաքարի արձանագրութիւնը բը-
նութեան հարւածներից 'փչացել են. իսկ Բալ-
լուինը մնում է և կրում հետեւեալ կարճ խօսքե-
րը «Այս է տապան Մախուն որդի Բալլուին,
ՌՃՀէ Թւին հայոց»: Թիւր սխալ է դրած, ո-
րովհետեւ այդ անցքը կատարւել է 1729 թ.
փրկչ. հայոց պէտք է լինի 1179 թւին:

x) ~~Այս տապանաքարը իսկ 6128 թու~~

ԲԱԼԼԱՌԻ ԺԱԹԱՅԻ ԱՋԱՏԻԻԼԸ

Երբ որ դարանամուտ զինւորները յան-
կարժ բռնեցին Բալլուին, բռնեցին նոյնպէս և
ծառային: Սոված գայլերի նման իսկոյն ցրիւ
տւին ջորիների բռնները ու սկսեցին լափել
այն ազնիւ թխւածքը. որ պատրաստւած էր
սուրբ սեղանի համար: Բալլուի նժոյգը,
ջորիները և զէնքերը բոլորը խլուեցան իսկ
ծառային տարան Տաթևի գիւղը և գցեցին
մի ախոռատան մէջ դուռը փակեցին: Կալա-
նաւորութեան երկրորդ օրվայ երեկոյեան մէկ
տիրացու զնաց գէպի այդ ախոռատունը և մօ-
տեցաւ այն տրիճակին, որով մէջի աղբը գցում
էին դուրս: Այգտեղ տիրացուն այնքան նստեց
մինչև որ մթնեց և բոլորովին դիշերացաւ: Գը-
լուխը տրիճակովը ներս մտցրեց և հագիւ լսելի

ձայնով կանչեց երկու օրւայ քաղցած բանդար-
կեալին. — «այ տղայ էյ, այ տղայ, մի վախիր
հայ եմ: Եկ, եկ: Եկ այստեղով քեզ դուրս հա-
նեմ, խեղճ ես փախիր և ազատիր քեզ, եկ»: Ծառան տեսնելով և հասկանալով, որ իրան կան-
չողը հայ է, մօտեցաւ տրիճակին: Այդ ուղի ես-
ով աստուածասէր մարդ, հայ էս:

Հայ եմ, հայ եմ, անհոգ մնայ, ձեռքդ տուր
ինձ:

Բանտարկեալը ձեռքը տւեց տիրացուն, որը խելոյն դուրս քարշեց և տարաւ իր տունը, լաւ հաց ուտացրուց ջուր խմացրուց և մի քանի հաց էլ դրեց ծառային գրպանումը. դէ արի ետեիցս, ասաց տիրացուն և ճանապարհեց Տաթև գիւղի մի խուլ անկիւնովը գէպի Հալիձոր, Շէնհեր, Խոտ և Խնձորէսկ տանող ճանապարհը, ուր մի քանի բոպէից յետոյ նբանք արդէն գտնվում էին վաճառից գէպի սատանի կարմուրջը իջնող ճանապարհի ծայրումը, որը «Սատանի եօթիշի» գլուխ է կռչվում և այդտեղից ծառային ճանապարհ գրեց գէպի Խնձորէսկ: Տխրակորոյս ծառան գիշերա-յին խաւարի սոսկալի երկիւղից սրտաբաբախ լինելով խեղճան ճանապարհից շեղեց և ընկաւ խիտ մացառների մէջ: Նա այն աստիճանի յուսահատական շփոթութեան մէջ ընկաւ որ գնաց Որոտան գետի հիւսիսային կողմը, ուր մի

ժայրի ամենաբարձր գաղաթի, գահավեժից, ուզում էր ցած գլորվէր դէպի գետի անդունդը. բայց առնելի գահավեժից ցած գլորվելու ձգողութիւնը կարծես զգուշացրեց նրան, որը երկիւղից այլ ևս քայլ առաջ դնել չկարաց, և այնքան նստեց ժայռի գլխին մինչև որ լուսացաւ: Եւ երբ որ լուսացաւ և գահավեժի գլխից նայեց դէպի ցած, որտեղով զգրդիւնով հոսում է Որոտանը, նա խակոյն թուլացաւ ընկաւ: «Փառք Քեզ Ամենակարող Աստուած, որ այս գիշեր Դու ինձ ազատել ես մի բոլորովին անյայտ կորուստից»: այսպէս գոհութիւն էր մըրմնջում ծառան: «Եթէ այստեղով գլորւէի ցած, ո՞վ էր իմանալու թէ ինչ եղայ, կամ թէ ո՞ւմ կարծիք կհասնէր որ ևս գիշերը եկել եմ և այստեղով ցած եմ գլորւել»: Վերջապէս ծառան իւր գոհացողական մտղթանքը աւարտելուց յետոյ նորից ուժերը հաւաքեց ու եկաւ ընկաւ յատուկ ճանապարհը: Զլինի ուղիղ ճանապարհովը դնամ ետեիցս մարդիկ ուղարկեն դան ինձ բռնեն ու տանեն Բաբուն մօտ, ասա ծառան և նա ինձ զլխատել տայ: Ուստի մի այսպիսի տալակուսական ենթադրութիւնները ճանապարհից հանեցին խեղճ ծառային և զցեցին Սախ-

1) Մէկ կիբճ է, և դանվում է Որոտան գետի ձախ կողմին, նրա երկար լանջիվերին հարթի հասնող ծայրումը, որը հին ժամանակներում սարսափելի աւազականոց է եղել:

կալը թուլթանի փշփշոտ ցաքուտներին մէջ։
Ծառայի բոլոր շորերը ինչ որ հազին ունէր
ցաքի թփերը քրքրեցին և ծիւծիւոտեցին։ Գըլ-
խի գտակը դզգզեցաւ և ոտների տրխների
տրխատանները կտրուելով տրեխները դուրս
հանւեցան ոտքերիցը և մնաց բոբիկ։ Վերջա-
պէս անտանելի նեղութիւններ կրելով դեռ բա-
ւական օր կար . որ հասաւ Հալիձոր գիւղը և
գնաց դէպի Շիրինին տունը։ Երբ որ այդ դրու-
թեամբ մտաւ նրանց տան բակը յանկարծ պա-
տահեց Շիրինի մեծ աղին, Սարգարին²)։ Սար-
գարը տեսնելով իր քեռունց ծառային, իսկոյն
ճանաչեց և ասաց, «ադա Կուքան, էդ ի՞նչ է քո
հալդ, ինչ է պատահել քեզ։

Լաւ խաբար ճշնես թէ ինչ է պատահել,
ասաց Կուքանը։ Դայիլարդ (քեռիներդ) կոտորւել
են և ինձ էլ էս օրին հասցրել. սրանից աւել
էլ ի՞նչ պէտք է լինի։

Ինչպէս թէ դայիլարդը կոտորվել են, մե-
ռելի՞ն։ Այ տղայ գժւել ես. այդ ինչ ես ասում։

Ձէյէ չէ, ասաց Կուքանը։ Մեր գիւղացի
տղամեռ Բարան Տաթև նրանցից դանդատ է

Սրանք երեք եղբայր էին և այդ ժամանակայ ամենայամուռ
հերոսներն էին, որոնք պարապում էին աւագակութեամբ և աւա-
րառութեամբ։ Մախուն և Բալլուին փաշայի մօտ տանելու ժամա-
նակ այո արիւնաբու քաջերը տանը չէին, գնացել էին աւարառ-
թեան։ Նրանք Պարսկաստանի Ուրմու դաւառից հազիւ երկու օր
էր որ եկել էին։

արել Հաջալի փաշին հազար սև մէկ զսլարաու-
թիւններով, փաշան էլ հաւատացել է Բաբուն
և արգէն երրորդ օրն է, որ ցերեկով երկու-
սին էլ գլխատել տւաւ:

Դէ սուս կաց. ոչինչ չես ասիլ տանը. ա-
սաց Սարգարը և մի գնալ տունը դեռ մի քիչ
սպասիր: Այսպէս ասելով Սարգարը Կուքանին
տարաւ մի առնձին տեղ նստացրեց թէ հանգս-
տացիր: Իսկ ինքը ներս գնաց և նշանացի կեր-
պով եղբօրցը դուրս բերաւ տանիցը, որպէս-զի
իրանց մայրը դեռ ոչինչ չհասկանայ եղբօրը և
աղին վերայ կատարւած աղետից:

Ի՞նչ կայ, Սարգար. ասաց Ծատուրը, իրա-
նից փոքր եղբօրը:

Լաւ, խաբար ունի՞ք, ասաց Սարգարը: Մեր
քեռիները, Մախին և Բալլուն, արգէն սպանաւ
են: Այ դժբախտութիւն:

Այդ ի՞նչ ես առում, Սարգար, ասաց Ծա-
տուրը. հանա՞ք ես անում:

Հանաք չեմ անում, ահա ծառան այստեղ է,
նա է խաբար բերել: Եթէ մտիկ տաս ծառա-
յին կզարմանաս. ասաց Սարգարը: Հաղին ոչ
շոր կայ, ոչ ոտներումը տրեխներ կայ և ոչ
գլխին գտակ կայ, ցաքի քօլերի բերանն է ընկել
և այնպէս քրքրւել: Շուտով գնացին ծառային
մօտ և սկսեցին լուրջ հարց ու փորձ անել
և նորանք տեղականայ մանրման կերպով

կատարւած դէպքի բոլոր որպիսութիւնները սկզբից մինչև վերջը:

Եւ վերջապէս ամեն ինչ Կուքանից լսելուց յետոյ Կուքանին առան իրանց հետ եւ գնացին տունը, առանց որեւէ խօսք խօսելու. միայն թէ շատ ախուր էին:

Ինչ կայ Սարգար, ասաց Խուրշուդը. ամենափոքր եղբայրը: Այս բոլէիս ի՞նչ պատահեց ձեզ, որ ախրւեցիք: Մի՞ք թագցնիլ. ասացէք:

Էլ ինչ թագցնելու բան կայ, ասաց Ծատուրը. մեր քեռիները զլխատւել են:

Վահ, այս ինչ է խօսում: Մի՞թէ այդպէս բան կլինի, ասաց Խուրշուդը:

Յդել է վերջապէս էլ ինչ արած, ասաց Ծատուրը:

Ուրեմն հաւատամ:

Այո, հաւատայ, ասաց Կուքանը. ապա ես որտեղից եմ գալիս:

Ինչո՞ւ համար են սպանել:

Այն պատճառով են սպանել, որ ըսկի պատճառ չունի. ասաց Կուքանը: Ձեր դայիւրը (քեռիները) երկուսն էլ մատաղ են դառել Թուրքահէնց Բաբու քմահաճութեանը եւ ուրիշ ոչինչ: Կարելի է ասել եւ այսպէս, սպանել է տւել, որ գիւղումը իւր չար եւ փաստակար տրարքների համար դէմը խօսող էլ մարդ չլինի:

Հիմայ ռրտեղ է Բաբան. ասաց խուրշուդը,
վանքումն է թէ գնացել է խնձորէսկ:

Ես երկու օր ու գիշեր բանտարկւած եմ
եղել, ասաց Կուքանը: Ինձ դրսից տեղեկութիւն
չունիմ, միայն հաւանական է որ նա դեռ փա-
շայի մօտ լինի: Մահաւանդ ես գիշերով եմ
փախել և, ինձ ազատողը մէկ տաթկացի մարդ
եղաւ: Սակայն ինձ հաւատալի է լինում, որ
Բաբան այսօր Տաթկից ճանապարհւելու է դէ-
պի խնձորէսկ. որովհետեւ փաշան նրանից տասն
բեռը ցորեն է ուղղում և խստապահանջ է, նա ան-
պայման գիւղը հասնելուն պէս սկսելու է դուրս
տալ ձեր քեռու լիքը հորերը և լրացնի նրա պա-
հանջը, եթէ ոչ գիւղումը ցորեն չկայ, ռրտե-
ղից պիտի գոյացնէ, որ բաւականութիւն տայ
փաշային և ինքը նրա մօտ լաւ մարդ դառնայ:
Եւ դուք դեռ չէք իմանում, որ նա մէլիք է
դառել մեր հասարակութեան վերայ, փիրմանա-
ւոր հրամանն է ստացել փաշայից և հէնց դրա
համար է, որ քեռիներիդ կոտորել տւաւ և գիւ-
ղացոց շատ խիստ նեղացնում է, տասն բեռը
ցորեն որտեղից որ է պէտք է պատրաստեն և տան
փաշային:

— Բալով ես նրան կենդանի թողնեմ, ա-
սաց Սարգսրը, որ նա խնձորէսկում մէլիքու-
թիւն սնի, փառք ու պատիւ վայելի և ցորեն
հաւաքի փաշին տայ: «Գայլը եթէ այծին դպչե-

լու լինի կարող է գնայ քաբալայի¹⁾», ասում է նախնեաց առածը:

Մախուն և Բալլուին գլխատման համար ռդդիքը լուր տւին իրենց մօրը: Մայրը վայնասուն գցեց տունը, մագերը փետեց և շատ լաց եղաւ: Տեսնում էք այս ծիծը, որին կաթը կերել էք մեծացել, ասաց Ասուրը, և այսօր ամեն մէկդ դարձել էք մէկ-մէկ աժգահայ, սորա կաթը ձեզ հառամ լինի եթէ դուք թուլակենց Բաբուն գլուխը չկտրէք և չտանէք Խնձորէսկու Նահատակ²⁾ սուրբի կողքով դուրէք դէպի ցած, որ այդ ապիկար գլուխը դնայ ընկնէ թուլակենց տան տակի ձորը»: Այս խօսքերը ասելու միջոցին երկու ծիծը բաց արած արտասուելով ցոյց էր տալիս իրա հարազատ քաջ որդոցը և բորբոքու մեր նրանց արիւնը:

Ինձ կհանգստացնէք միայն այն ժամանակ, երբ նրան կսպանէք այն մահուան ձևով, որով նա սպանել է տւել իմ ծերունի եղբօրս և նրա դեռ ծաղկափթիթ հասակի մէջ դանւող որդի քաջ Բալլուին, նրա նպատակաւոր սիրելոյն:

Ասուրի աղօրցը մէջ թէ փոքր ինչ վրեժ-

1). «Քեաբայ» վանք է նշանակում. «էալա» գերագոյն: Ուրեմն գերագոյն վանք:

2). Նահատակը. Մէլիք-Ջոհրաբը հայ էր բուն Խնձորէսկեցի և անունը Սարգիս: Նա Խնձորէսկու մէլիքութիւնը ձեռք բերելու համար թիւրքացաւ իր ամբողջ ընտանիքով: Իսկ նրա Խանբաբայ անունով մի օրդին ծածուկ քրիստորեայ ֆնաց: Հայրը եւ

խնդրութեան կրակ կար, բայց մօր ասած ազդու խօսքեր էլ համարեայ քամի դառան եւ փչելով շատայրին նրա բոցերը: Նրանք գիշերը իրանց փոքր եղբօրը, Խուրշիդին, ուղարկեցին տաթեւ, այնտեղ հաւատարիմ մարդից Բաբուն տնտեղ լինելն իմացաւ եւ գիշերը նոյնպէս դարձաւ եկաւ Հալիձոր եւ լուր բերաւ, որ Բաբան փաշային մօտն է վաղը անպայման ճանապարհելու է դէպի խնձորէսկ: Ուստի լուսադիմին Խուրշուզը, Ծատորը եւ Սարգարը գնացին Քարահունջի դիմաց գտնուող Կաքաւ աղբիւրի կիրճումը ցած իջան ձիերից եւ սպասեցին Բաբուն դալուն: Արեգակը ծուել էր կէս օրվան տեղից. Բաբան եւ նրա թիկնապահ Լալէյվազը մօտան կիրճը: Երբ բոլորովին մօտեցան իրանց, յանկարծ բացւեցան երեք եղբայրների հրացանները: Թութակենց նորընծայ մէլիք Բաբան ձիցը ընկաւ եւ տարածւեց գետնին: Արծւի արագութեամբ վրահաւան բռնեցին լալէյվազին իսկոյն, և եթ զինաթափ արին նրան, ձեռքն ու ոտքը կապեցին նստեցրին գետնին և յետոյ մօտեցան Բաբուն, որ հոգին դեռ չէր աւանդել: Բաբայ, նորընծայ

միւս որդիքը իմանալով Խանքաբայի ծածուկ քրիստոնեայ մեալը շատ խնդրեցին որ թողնէ քրիստոնէութիւնը, իսկ երբ որ նա չը թողեց իր բռնած լոյս հաւատը, հալածեցին նրան և հրօցանազարկ արին ու սպանեցին, որի սպանւած տեղը հայերը թաղեցին նրա մարմինը և անուանեցին Ս. Նահատակ:

մէլիք. ասաց Սարգսրը. դու էլ՞ր, որ մեր քե-
ռի Մախուն եւ Բալուին գլխատել տւիր: Հիմայ
մեզ ճանաչիր դու, որ մենք էլ Հալիձորեցի Շի-
րինի տղերքն ենք, Մախուն քրոջ Ասուրին կա-
թը կերածներն ենք, ահա քեզանից նրանց վը-
րէժը առնում ենք և հալալ է քո տաք արիւնս
մեր սրերին և մեր հրացաններին: Շատ գէշ
խօսքեր ասելով այո խօսքերի հետ վերջապէս
գլուխը կտրեցին և սրերի տակ կարատեցին նրա
ամբողջ մարմինը և թողեցին ընկած: Այս գործողու-
թիւնը Բաբային վերայ կատարելուց յետոյ կը-
տրեցին մէկ երկար ձողի, ծայրը սրեցին և կո-
խեցին Բաբայի կոկորդի մէջ: Արձակեցին Լալ-
էյվաղի ձեռքն ու ոտքը և առանց գէնքի նստա-
ցրին իրան ձիուն վերայ և Բաբայի գլուխը ձո-
ղուն ծայրը հագցրած տւին նրա ձեռքը ասելով
«աղայիդ գլուխը պինդ պահիր որ չընկնի, եթէ ընկ-
նի քեզանից կնեղանայ: Եւ ուղիղ պահիր ու-
ղիղ էլ գնայ, էյվաղ: Զգուշ գնայ ճանապարհից
չշեղւես»:

Լալէյվաղը իր աղային գլուխը ձողուն ծայ-
րը անցրած և բարձր բռնած հետևում էր Սար-
գսրին, Ծառուրին և Խուրշիդին: Նրանք գնում
էին Խնձորէսկ: Սակայն երբ որ նրանք մօտեցան
Խնձորէսկու և հասել էին Մթնաձորի կոչվող թում-
բը, այդտեղ Լալէյվաղին բոլոր գէնքերը տւին—
իրան: Էյվաղը գէնքերը իրան վերայ առնելուց

յետոյ դարձեալ ձեռքն առաւ ձողին: Նահատակ
Սուրբի մօտ գլուխը էյվազիցը առան և իրան
թոյլ աւին: Իսկ յետոյ այդտեղից հալիձորեցի
քաջերը սկսեցին բարձր ձայնով կանչել՝

— «Ով Խնձորէսկու ամբողջ հասարակու-
թիւն, սասցին նրանք: Յայտնում ենք ձեզ ա-
մենքիդ, որ Խնձորէսկեցի Թութակենց, Բաբան
գնացել է Տաթև Հաջալի փաշայի մօտ, գան-
դատելով չարախօսել է մեր քեռի Մախուցը և
նրա որդի Բալլուիցը և վերջապէս երկուսին էլ
գլխատիլ է աւել: Մենք էլ Մախուն քրոջ և Հա-
լիձորեցի Շիրենենց Շիրինի աղերքն ենք, եկել
ենք Քարահունջի Կաթաւ աղբիւրի կիրճումը
սպանել ենք Թութակենց Բաբուն և առել ենք
մեր քեռիների վրէժը: Իսկ եթէ չէք հաւատում
ահա այդ էլ Բաբուն գլուխը: Ուստի այս
խօսքերի վերջաւորութեան հետ ցած գլուխեցին
գլուխը, որը գնաց ընկաւ Թութակենց տանը
տակը:»

Ահա մենք գեռ այստեղ ենք, կրկին ան-
գամ սասցին Հալիձորեցի քաջերը, և չենք
փախչում, ձեզանից ովքեր ուզում են վրէժնե-
ղիւր լինել Բաբուն կողմիցը մեզանից, կարող են
քաջաբար տալարէդ դուրս գալ:

Թութակենք գեռ չէին հաւատում, որ ի-
րենց Բաբան սպանւած է և գլորած գլուխը նո-
րանը կլինի. բայց երբ որ գնացին գլուխը վեր-

ցրին և ճանաչեցին որ իրենց Բաբունն է շարունակեցին վայրենի աղաղակներ բարձրացնել և վայնասուն անել, մորմոքւել եւ բորբոքւել վրէժխնդրութեան աղագաւ, որի մի թեթեւ պատրաստութիւն տեսան զէնք շարժելու համար: Այնուամենայնիւ կրկին թուլացան, որովհետեւ Խընձորէսկեցի Դադունց Դօլխանի քաջ տղերքը, Սաքանը, Խալափը, Սարգարը և Պօղոսը Մինասենց հետ բարեկամութիւն ունենալու պատճառով դէմ կանգնեցին Թութակեանցներին և անցան Հալիձորեցոց կողմը: Ուստի Թութակենք տեսնելով Դադիեանների կողմնապահութիւնը յետ դարձան կռիւ անելու դիտաւորութիւնից և հանգստացան իրենց տեղը: Իսկ Հալիձորեցիք մէկ երկու ժամ Նահատակի մօտ կանգնելուց յետոյ ճանապարհւեցին դէպի իրենց գիւղը, հալիձոր:

Մի քանի օրերից յետոյ սպանւած Բաբուն եղբայրը, Էդիլշէն, ծածուկ գնաց Տաթև փաշային մօտ և գանգատեց Մտխուն քրոջ որդկանցիցը իւր եղբօր վերայ կտտարած եղբնական վարմունքին համար: Փաշաւ ընդունեց Էդիլշէին լսեց նրա գանգատը և որպէս-գի Բաբայի խօստացած տասն բեռը ալիւրը Էդիշից ստացած վինի, ծանօթացաւ հետը, գիւղի մէլիքութիւնը յանձնեց նրան և հրաման ուղարկեց ժողովրդին վերայ, որ համաձայն փաշային շնորհած փերմանին, որ տւել էր Բաբուն և ամբողջ Թութա-

կեանքներն որդոց-որդի, պէտք է մէլիք ճանաչել էղիլէին, որպէս յաջորդ առաջինին: Իսկ յետոյ հրաման ուղարկեց Շէնհերու, Խոսու և Խնձորէսկու ժողովրդներին վերայ, որ ման գան և որտեղ որէ գտնեն Բաբուն սպանող չարագործներին: Զինւորներ ուղարկեց Հալիձոր քաւութեանդ արին Շիրինի տղօրց տունը և ամեն ինչ ոչնչացրին: Մինչև երկու տարի այնքան խիստ յետևում չէին Շիրինի տղօրցը. բայց երրորդ տարումը երբ որ սկսեցին հետապնդել նրանք գլուխ դնելու տեղ չգտան, ճարտհատեալ փախան Խնձորէսկ և գիշերը վեր բարձրացան Մինասենց (թաւը¹⁾) և ամրացան այնտեղ: Ամբողջ վեց ամիս առանց ոչ ոքի իմանալու Մինասեանցները ծածուկ կերակրեցին նրանց և պահեցին: Սակայն վեց ամսից յետոյ լրտեսը յայտնեց մէլիք էղիլէին, որ Մախուն քրոջ տղերքը այն ինչ տեղն են գտնվում: Եւ երբ էղիլէն ստոյգ տեղեկացաւ, որ իր թշնամիները Մինասանց թառում են և անհնարին է ուժով ու սպառնալիքով նրանց ցած իջեցնել, դիմեց բարեկամական խորամանկութիւնների, որպէս-զի թառից ցած բերէ նրանց: «Գնացէք յայտնեցէք նրանց, որ ես մէլիք էղիլէս այլ ևս թշնամու-

1). Բարձր ժայրերի ճակատներում մարդկանց ձեռքով փորած և տուն շինած այրեր են. որոնք իրանց մէջ պատասպարողին լուսայի պաշտպանութիւն են խօստանում:

Թիւն չունիմ Մախուն քրոջ աղօրցը հետ, թող իջնեն թառիցը և անհող ու ապա հովապրեն իրենց համար»։ Երբ որ տեսաւ այդ խորամանկութիւնը ևս անօգուտ անցաւ և չեն հաւատում իրան, սկսեց կաշառել զիւղի քահանաներից¹⁾ մէկին որ խաչով ու խաչվառով գնաց երգում ուտէ և հաւատացնէ նրանց, որ Էդիլշէն ձեր այդքան տանջանքը մեղք է համարում և սըրտանց ցանկանում է, որ դուք ցած իջնէք այդ ճգնատեղից և ազատ ապրէք։ Եւ այսպէս քահանան վերցրեց իր կամքին համակրող մի քանի Էդիլշատէր փարիսէցիներ ի ու գնաց Մինասենց թառին տակը և այնտեղ խաչի և Աւետարանին վերայ երգւեցան և հաւատացրին նրանց, որ Էդիլշէն այլ ևս թշնամութիւն չունի թառականների հետ. մեղք է համարում իրան համար, արդէն երորդ տարին է որ աստանդական կեանք են վարում, խնդրում է որ ցած իջնեն և իրանց համար ազատ ու ապահով ապրեն։

Ճշմարիտ է, ինչ որ Տէրտէրը ասում է, աղերք, իջէք։ Անհող մնացէք և ոչ մի երկբայական միտք միք անիլ, ցած իջէք։ Ասում էին աշխարհական Էդիլշականները։

1). Անունը իմացող մարդ չեղաւ։ 2). Քահանան երգումով նայեալս հաւատացրել էր Մինասենց ժողանդներին, որ Էդիլշէն թշնամութիւն չունի իրենց բարեկամների հետ, կարող են թառիցը իջնեն և իրանց համար ազատ ապրեն։

Ուստի Մախուն՝ քրոջ որդիքը հաւատալով քահանայի երդմանը, որ ուտում էին խաչի և աւետարանի վերայ, ցածի ջանք թառիցը: Հէնց իջնելուն պէս բռնեցան և Մէլիք Էդիլշէի հրամանով նրանց տարան զիւղի արեւելեան կողմը, «Սոաքար կոչւող քարի մօտ երեքին էլ զլիատեցին: Այնուամենայնիւ Էդիշէին էլ նոյնպէս օրհասը մօտենում էր, չնայած որ ինքն իրան նպատակի հասած էր համարում: Մինասենց ժառանգները իրանց բարեկամների մարմինները վերցրին և տարան այժմեան ժայռափոր «Հինի» կոչւող եկեղեցու առաջ թաղեցին հայոց ՌՃԶԲ թւին առանց նշանաւոր տապանաքարէրի, ըստ փնկչականի 1732 թւին:

Թէև ասում են Աստուած անողաց պարտական է և դա ճիշտ է, բայց անելին հետ բաղտաւորութիւն էլ պէտք է լինի, որովհետև շատ մարդիք անդադար աշխատում են և ոչ մի բախտաւորութեան չեն հասնում ապրում են առանց ներքնաշապիկի, մեռնում են առանց պատանի:

ԵՐԿՈՒ ԿՈՂՄԻՅ ԳԶԻՐ ԲԵՂԳԱՍԵՐԻ ԿԵՇԵՌԻՍԻԼԸ ՄԷԼԻՔ ԷԴԻԼՇԷԻՆ ՍՊԵՆՆԻՍԻ ՀԵՄԵՐ.

Ինչպէս որ գրել ենք. — Թութակենց Բաբուն սպանւելուց յետոյ, Հաջալի փաշան իրնձորէսկու հասարակութեան վերայ մէլիք կարգեց

Նրա փոքր եղբայր Էդիլէին: Այնուամենայնիւ
Էդիլէն եղբօր նման իւր մէլիքութիւնը երկար
տանել չկարողացաւ, որովհետեւ Մինասենց ժա-
ռանգները իրենց բարեկամների վրէժը Թութա-
կեանցներին առնելու համար փողով կաշառեցին
գզիր Բաղդասարին, որ ծառայում էր Թութա-
կենց տանը, որ սպանէ մէլիք Էդիլէին: Բաղ-
դասարը թէև ընդունեց կաշառը և յանձնառու
եղաւ յոր Էդիլէին սպանէ, սակայն այնքան էլ չէր
ցանկանում, որ Թութակենց տանը իրան տառնինգ
տարվան կերած աղուհացը թափէ և մոռանայրանց
երախտիքը, սպանէ Էդիլէին և կատարէ Մինա-
սենց արիւնոտ խնդիրը: Պատանի Բաղդասարի
մէլիք Էդիլէի կեանքի վերայ կատարած չարա-
գործութեանը, պատճառը եղաւ մի ամբողջ ու-
ման, մի սիրոյ ամենաքաղցր տենչ: Եւ ով էր
այն սիրոյ տենչի ազնիւ ու թանկագին ընծան:
Նա գեղեցիկ Նանախն էր, որի սիրուց յանկար-
ծակի բղղխած տենչը ապագայում Բաղդասա-
րի բախտաւորութեան պսակը դարձաւ իսկ մէլիք
Էդիլէին մահաւն պատճառը: Հագւախտ Նա-
նախի շնորհիւ Բաղդասարը ոչ միայն մէլիք Է-
դիլէին կսպանէր, այլ կարող էր սպանել նոյն-
իսկ իր հարազատ ծնողներին էլ: Եւ ի՞նչով էր
մեղաւորվում դեղեցիկ Նանախը Բաղդասարի
ձեռքով սպանւող մէլիք Էդիլէի քրէական գոր-
ծի մէջ: Ոչ մի բանով: Նանախը միամիտ էր և

չգիտէր թէ իր մասին ինչ դէր է կատարւելու,
 իսկ Բաղդասարը գութը, մարդասիրութիւնը և
 չարագործութիւնը բոլորը հաւասար խառնել էր
 միմիանց և զոհում էր Նանախի սիրոյն, միայն
 թէ վիճակէր իրան: Նա այլիս չէր կարող չկա-
 տարել այն, որը կտտարեց: Նա հարբել էր Նա-
 նախի սիրով: Նանախը Խնձորէսկեցի Դաղունց
 Դօլխանի աղջիկն էր: Այդ արեւային հաւէրժա-
 հարսը, այդ եղեմական վարդը չորս եղբայրնե-
 րի մէջ դարձեալ պահւում էր ծածուկ. որովհե-
 տե նրա գեղեցկութեան հաբտը տա՛րածւած էր
 ամեն տեղ: Եթէ նրա քաջ եղբայրների ահե-
 ղութիւնը չլինէր, արդէն վաղուց առևանգած կլի-
 նէին: Նանախը զոհեցաւ իւր եղբայրների¹⁾
 փառասիրութեանը թէև, սակայն բախտաւոր
 ապագայ ունեցաւ և վիճակեցաւ մի քաջ երի-
 տասարդի, որը նախ գլիր էր Թութակենց տա-
 նը, բայց յետոյ բախտ ունեցաւ իւզբաշի դառ-
 նալու և գլիրի ստոր տխրոսին փոխանցեց
 «Իւզբաշի Բաղդասար» բարձր տխրոսը չորս
 զիւղերո՞ւմ, Խնձորէսկ, Շէնհեր, Խոտ և Հալի-
 ձոր: Դաղունց Դօլխանի տղերքը, Սաքանը, Խա-
 լափը, Սարգարը և Օրդուխանը Խնձորէսկու մէ-
 լիքութիւնը իրանց ձեռքը զցելու համար յղա-
 ցան մէլիք Էդիլշէի ոչնչացնելու խորհուրդով,

1). Նանախը. Սաքանի, Սարգարի, Խալափի և Օրդուխանի
 հարագատ քայրն էր:

որովհետեւ միանգամայն հաւատացած էին, որ մէլիք Էդիլշէին ոչնչացնել տալուց յետոյ թու-թակենց ազգատոհմի մէջ այլեւ չի գտնւելու մէկ այնպիսի քաջ և աչալուրջ ժառանգ, որ մանէ իր նախորդների տեղը և գիւղի մէլիքութիւնը տանի ըստ իրան վայելուչ և պատշաճաւոր կարգով: Եւ ի՞նչպէս անել կամ ինչով ձեռք բերել մէլիքութիւնը. այն է նանախը տալ պատանի Բաղդասարին և նրա ձեռքով սպան և տալ մէլիք Էդիլշէին: Ահա այսպէս ծրագրեցին Դօլուխանեաները:

Ուստի նանախի եղբայրները մի գիշեր իրանց մօտ կանչեցին պատանի Բաղդասարին և նրա հետ խօսեցին այս պայմանադրութեամբ: «Բաղդասար, քեզ կանչել ենք մեզ մօտ յատկապէս այս խորհուրդին համար, որ պէտք է ճշմարիտ հաւատացած լինէք մեզ, որ մենք մեր ամբողջ գերդաստանով ցանկանում ենք քո բախտաւորութիւնդ, ևս սրտանց ցանկանում ենք մեր նանախը տալ քեզ և քեզ եղբայրացնել մեզ հետ եթէ միայն դուք կատարած կլինէք մեր խնդիրը, այն է սպանէք Էդիլշէին: Հիմայ դուք ի՞նչ էք ասում, կարո՞ղ էք կատարել:

Բաղդասարը սկզբում չհաւատաց, որովհետեւ դէպի իրան այդ բանը անսպասելի էր համարում և հէնց կարծում էր թէ իրանով ծաղր

են անուամբ. այդ մասին մի քանի ըոպէ լուռ մընաց:

Ինչո՞ւ չես խօսում, կրկնեց Սաքանը: Գուցէ մեզ չե՞ս հաւատում:

Ճրշտն ասած, որ չեմ հաւատում. ասաց Բաղդասարը: Հէնց կարծում եմ թէ ինձանով ծաղր էք անում:

Այդ ի՞նչ խօսք է. թէ ինձանով ծաղր էք անում, ասաց Սաքանը, ինչ որ քեզ հետ խօսում ենք հաւատացած եղիր, որ զուտ ճշմարտութիւն է: Մանաւանդ դուք արժանի էք գովքի և ոչ ծաղրանքի:

Ուրեմն ճշմարիտ հաւատամ ձեզ, ասաց Բաղդասարը, որ ձեր ասածները բոլորը ուղիղ են: Դէ երբ որ այդպէս է, ասաց Բաղդասարը. կանչեցէք տէր Բարսէղին թող դայ և մեզ կիսապսակ¹⁾ անի, ես ատահով մնամ, այնուհետեւ պարտաւորվում եմ անպայման կատարել այն բանը, ինչ որ դուք էք ցանկանում:

Շատ բարի, ասաց Սաքանը. այդպէս էլ կանենք: Միայն նանախը կմնայ մեր տանը մինչև որ դու քո պարտականութիւնդ կատարած կլինես: Իսկ կատարելուց յետոյ արդէն քո սեփականութիւնդ է, ուր որ ուզես կտանես:

1). Մինչև օրս շատ դատոններում կատարվում է այդ կտր-
քը: Քահանայի ձեռքով նշանադրած զոյգերի կիսապսակ դառնա-
լը անբախտելի է համարվում:

Նոյն գիշեր իրանցից մէկը գնաց 'և տէր
Բարսեղին ծածուկ բերեց իրանց տունը:

Տէր Հայր, ասաց Սաքանը: Մենք հաւա-
նում ենք Բաղդասարին և սրտանց ցանկանում
ենք մեր քոյր Նանախի ձեռքը տալ դրան: Քո
ձեռքով այդ զոյգին կ'իսապսակ արայ, որպէս-գի-
երկուսի սրտերն էլ ապահով լինեն մինչև իրենց
պսակւելու օրին արժանանալը:

Շատ էլ բարի կլինի, ասաց տէրտէրը.
«Աստուած շնորհաւոր անի: Եւ Աստուած տայ
այս զոյգին երկար կեանք, խորին ծենութիւն և
բախտաւորութիւն»: Այս բարեմաղթութիւնից
յետոյ Բաղդասարին եւ Նանախին միմիանց հետ
կ'իսապսակ արեց և կրկին անգամ շնորհաւորա-
կան բարեմաղթութիւններ անելով նստեց քիչ
առաջ պատըաստած սեղանի մօտ ու սկսեցին
ուրախութեամբ կերուխում անել, շնորհաւորու-
թիւնները անգաղար թարմացնելով Բաղդասա-
րին և Նանախին վերայ:

Գիշերը բաւական անցել էր երբ տէրտէրը
օրհնեց սեղանը ու գնաց. իսկ Բաղդասարը մը-
նաց: Սակայն տէրտէրը միանգամայն զարմա-
ցել էր սրանց բարեկամական անսպասելի դէպ-
քին համար: Փառք Քեզ Աստուած, այս ինչ բան
է, մէլիքների, բէգերի, իշխանների, հարուստ-
ների և աւելի ընտիր երիտասարդների պատկան

Նանախը, այսօր վիճակվում է գզիր Բաղդասարին: Վերջապէս թէ չար և թէ բարի մի մեծ կարիք երևի ստիպում է Դօլխանի տղօրցը, սր Նանախը տալիս են Բաղդասարին. այն էլ իրենց կամքով:

Տէրտէրը գնաց և հիմայ մենք ու մենք ենք, ասաց Սաքանը: Հիմայ կարծեմ ապահով լինէս Բաղդասար: Փորիդ ցաւն էլ Նանախն էր, այն էլ կիսապսակ եղաւ քեզ հետ: Դու ինձ այն ստիր սպանելուէս էդիլէի՜ս թէ ուրիշ որևէ փորացաւ էլ ունիս:

Միամիտ մնացէք, ասաց Բաղդասարը. համարեայ թէ սպանւած պըծած է: Միմիայն պէտք է ժամանակ տաք մինչև ծառերի կանաչիլը: Դուք տեսնում էք, որ հիմայ ձմեռ է, նրան սպանել շուտով և ազատուել հեշտութեամբ դըժվար է:

Լաւ թող քո ասածը լինի. ասաց Սարգարը: Սակայն կամքիդ վերան հաստատ կաց, որ մեր նոր բարեկամութեան պարզութեանը մէջ պղտորութիւն չընկնի, տղամարդին լաւը նա է, որ խօսքին հաստատ կանգնի: Մանաւանդ մենք այսուհետև եղբայրներենք և ոչ թէ բարեկամ:

Մէլիք էդիլէի մահւան վճիռը կայացաւ և

կնքւեցաւ Դօլխանեան եղբայրների տանը, որի
եղերնական դէրակատարութիւնը իր վերայ վեր-
ցրեց Բաղդասարը և լուսադեմին դուրս եկաւ
անէրների տանիցը: Նա դուրս եկաւ աներների
տանիցը: Նա դուրս եկաւ լցւած անսահման ու-
րախութեամբ: Եւ կեանքի աշխարհի ամբողջ եր-
ջանկութիւնները նա տեսնում էր միայն Նա-
նախի սիրոյ աշխարհում, և ոչ մի բան չէր
գտնում որ Նանախիցը բարձր լինէր և քաղցր
գեղոցիկ լինէր ու սիրելի իրան համար: Փառք
Քեզ ամենակարող աստուած, այս ինչ երջան-
կութիւն էր, որ վիճակեց ինձ, այս ինչ բախ-
տաւորութեան փայլուն պսակ էր, որ Քո սուրբ
Ձեռքովը դրիր իմ գլխին, որով ծաղկելու է իմ
հոգիս ու մարմինս և ես փառաւորվելու եմ նո-
րանով, վայելելու եմ նրա սիրոյ քաղցր երջան-
կութիւնը: Այժմ ես ինձ երջանիկ եմ համա-
րում, սրովհետեւ այսուհետեւ ես մտնելու եմ
կեանքի մխիթարութեան և վայելչութեան աշ-
խարհը: Ահա և այսպէս զոհացողական մաղ-
թանքներով Բաղդասարը իւր վիճակից բաւակա-
նացած փառք էր տալիս Աստուծուն, որ մէլիք-
ների, բէգերի և իշխանագունների արժանի Նա-
նախը վիճակել էր մէկ իրան նման ստոր ծա-
գում ունեցող հասարակ երիտասարդի:

Մ Է Լ Ի Ք Ի Ք Ի Լ Շ Ի Յ Ի Ս Պ Ա Ն Ի Ի Լ Ը :

Էդիլշէի մէլիքութեան ութերորդ ամիս ան-
ցել էր, նա ոտ էր դրել իններորդ ամսին: Ան-
ցաւ բքաբեր ձմեռը և յաջորդեց նրա գարնան
տաք եղանակը: Ծաղկաբեր էր և խիստ չքնաղ
այս թւի գարունը: Դալարազուարթ բոյսերը ի-
րանց կանաչ ծղօտների վերայ ծաղկած գլուխ-
ներով տատանւելով և կրկին ուղղւելով գմայլե-
ցնում էին նայողին և զրաւում էին մարդու
ուշքն ու միտքը: Մէկ գեղեցիկ առաւօտ էր:
Մէլիք Էդիլշէն հողաթափերը հագած և փաշային
պարգեւած կարմիր խալաթը ուսերին գցած գը-
նաց դէպի եկեղեցուն մօտ գանւող բանջարա-
նոցը: Մէլիքին հետևում էր Լալէյվազը, որպէս
թիկնապահ: Գարնանային շաղաթաթախ առաւօ-
տը իւր փառաւոր հրաշալիքով մէլիքին ձգեց
դէպի իրան և ախորժակ տւաւ բնութեան շնոր-
հած փառքը վայելելու: Գիշերային լուսնից
ցոլւել էր բանջարանոցի նոր կանաչած և քիչ
բարձրացած ուտելու կանաչիքը: Իսկ լոյս առա-
ւօտեան արեգակի շողերը ընկել էին ցողաթա-
թախ բանջարեղէնների վերայ և պսպղում էին
թանկագին քարերի նման: Էդիլշէն տեսնելով
բնութեան այդ հրաշալի գարգարանքը, մտաւ
բանջարանոցը կրկնեց մարգերի մօտ ու սկսեց
քաղահանել բանջարները: Էդիլշէին համար այդ

օրը իւր կեանքի բոլոր օրերից ամենաթանկագին և ամենադուրեկան օրն էր, որը քառորդ ժամից յետոյ սկանալու էր գլխին և վերջ էր տալու կեանքին, ճանապարհելու էր գէպի գերեզման: Դեռ իրան կարճ ապագայից տեղեկութիւն չունէր և դեռ լցած էր սրտի բերկրանքով:

Ծառերը տերևակալեցին, արտերը քաղհանելի եղան, խոտերը բռնակւելով հարւեցան և ծաղիկները բացւեցան: Ամենայն մէկ շնչաւոր իրան համար ապաստանարան գտաւ: Անտառները հրաւիրում էին չարագործներին և իրենց տերևախիտ ծոցերում պաշտպանութիւն էին խօստանում նրանց: Խնքնագգացումը արթնացրուց սիրակաշառ Բաղդասարին: Այլ լաւ օր և բարեպատեհ վայրկեան, առաջ Բաղդասարը. Էդիլէի կեանքին վերջ տալու համար: Եւ նա սկսեց լքցնել իր դարաբինայ ատրճանակը և վառօտի վրայով գցեց երկու գնդակ: Յետոյ լքցրեց հրացանը. սովորական կերպով կախեց դաշոյնը: Սկսեց կապոտել հագին լալն շալվարի ծայրերը և պնդացնել տրեխների տրեխատանները: Այո՛ ամեն պատրաստութիւնից յետոյ ետևի կողմից կախեց վառօտեղջիւրը, կրճապատով կապեց գնդակաշարանը եւ հրացանը ուսին գրցելով կանչեց Էդիլէի վեց տարեկան փոքր տղին ասելով. «Մանուշար գնանք բանջարանոցը

քեզ համար ծիա խփեմ: Մանուշարը որպէս երեխայ, ուրախացաւ եւ բռնեց Բաղդասարի փէշիցը անդադար ասելով, դէ՛ ծիա խփիր ինձ համար, ծիա խփիր ինձ համար: Ուստի հէնց այսպէս էլ ասելով Մանուշարը և Բաղդասարը միասին գնացին մտան բանջարանոցը:

Ի՞նչ կայ. ասաց Էդիլշէն. երեխան ինչու համար է քնձքնձում:

Ասում է ծիա խփիր:

Ասում է խփիր էլի:

Այս բոլէիս, ասաց Բաղդասարը. ատրճա-
նակը ուղղելով Էդիլշէին թիկունքին. Կայծա-
հանը խփեց, կայծառը վառվեցաւ բայց ատրճա-
նակը չբացւեց: Նոյն բոլէին Էդիլշէն երեսը
շրջեց և տեսաւ, որ Բաղդասարը ձեռքի ատրճա-
նակը պարզել էր ուղիղ իր թիկունքին և բա-
րեբախտաբար չէր բացւել: Տօ՛ անիծւած, ինչո՞ւ
ես ուզում ինձ սպանել. ասաց Էդիլշէն: Կեան-
քումս քեզ ի՞նչ վատութիւն եմ արել:

Մէլիք այդ ի՞նչ զրպարտութիւն է, ասաց
Բաղդասարը, որ գցում ես ինձ վերայ. միթէ
ես կհամարձակեմ քեզ սպանել. դու ի՞նչ վա-
տութիւն ես արել ինձ բացի լաւութիւնից: Ե-
թէ այդպէս բան անելու լինեմ, ձեր տաճն եւ
հինգ տարւան տւած աղուհացը ինձ կը քօռա-
ցնի. շատ մեղք է քեզ համար այդպէս խօսքեր
մի խօսիր:

Տօ անիծւած, ասաց Էդիլշէն. ես իմ աչքով
մըս տեսայ, որ ատրճանակդ պարզել էիր ուղիղ
իմ թիկունքին, ինչո՞ւ ես ինձ խաբում և դեռ
զրպարտող էլ ասում:

Այո, այդպէս է. ասաց Բաղդասարը: Ես
թէև ձեռքս պաշտել էի ձեզ վերայ, բայց ու-
զում էի քո դիմաց գանձող չափարին վերայ ծը-
տերին կրակել իմ ատրճանակը եւ ոչ թէ քեզ
էի խփում: Մանաւանդ աչքովդ տեսնում ես,
որ Մանուշարը լաց է լինում թէ ինձ համար
ծիտ խփիր: Մէլիք, վառօտի վրայով դարի էի
ածել եթէ քեզ դիպչելու էլ լինէր փաս չէր
տալ: Այս խօսքերը ասելու միջոցին Բաղդասա-
րը սկսած փոխում էր իւր ատրճանակի կայծա-
ռի վառօտը եւ հուսատացնում էր Մէլիքին, որ
իրան վերայ ատրճանակ չէր պարզել: Էդիլշէն
հաւատալով Բաղդասարի երդմանը, բաբախող
սրտով երեսը շրջեց դէպի մարդը եւ դարձեալ
շարունակեց իւր քաղահանը: Երեսը շրջելուն
պէս բացւեց Բաղդասարի ատրճանակը եւ զըն-
դակները Էդիլշէի մէջքից դիպչելով անցան
կրծքովը: Էդիլշէն սկսեց թաւալել ցաւալի կեր-
պով եւ վարդազեղ արիւնով ներկել կանաչ
մարգերը: Ազան մարգերի մէջ թաւալելու ժա-

մանակ լալէյվազը¹⁾ հէնց կարծեց թէ շատ սիրելէն է թաւալուծ. «Աղղղը-աղայ, բըրըրը-բօստանը խըխըխը-խարար էյէյէյէ-էյլամայ», ապաց նա և, աղային ետեիցը բռնելով մարգիցը հանեց և տեսաւ որ արդէն նա հոգին աւանդել է: Երբ ատրճանակի ձայնի վերայ մարդիկ սկսեցին հաւաքուիլ, վիճակով պատրաստուած Բաղդասարը օր ցոյցելով փախաւ գիւղից ներքեւ Զրաղացի ձորի մացառուտներին մէջ թագնը-վեցաւ: Երբ որ մութը բոլորովին պատեց, դուրս եկաւ իր թագստատեղից եւ գնաց Կօրու²⁾ գիւղը եւ այն գիշերը մնաց Սեւունց Հասրաթի տանը, որը մի քաջ մարդ էր և միշտ գործ ունէր աւաղակ մարդկանց հետ:

Թութակենց ժառանգները մարդիկ հաւաքեցին ու գնացին Զրաղացի ձորի ամբողջ մացառուտը պտրտեցին, որ Բաղդասարին բռնեն սպանեն, բայց չգտան: Նա արդէն Սեւունց Հասրաթին տանն էր գտնվում եւ Թութակեանցներից ոչ մէկը չէր կարող հաւտտալ, որ Բաղդասարը Կօրու գնացած և Սեւունց Հասրաթի տանը ապաստանած կլինի:

Հասրաթը Բաղդասարի թագուստը ապահո-

1). Ահանջներից շատ խուլ էր, և խօսելուս սաստիկ կակաղում էր. այնպէս որ խօսքը բոլորովին դժվար էր արտասանուիլ: Հէնց կակաղ լինելուն համար էին «Լալ»-էյվաղ-(համը էյվաղ)-ասում: —

1). Հինգ վերստ հեռու է Խնձորէսկից գէպի արեւմտ հարաւ:

վելու համար անտարբեր չմնաց: Նրա համար մէկ յարմար և ամուր տեղ¹⁾ գտաւ տարաւ այնտեղ և չորս ամիս կերակրելով նրան պահպանեց: Պատւիրեց Բաղդասարին, որ ցերեկները միշտ այնտեղ մնայ իսկ գիշերները գայ իրան տունը: Սակայն Բաղդասարը իր թաղատատեղը երկար չմնաց, որովհետև Սևունց Հասրաթի հինգ կնիկներէց²⁾ մէկը Խնձորէսկեցի էր և Թութակենց հետ մօր կողմով բարեկամութեան կապ ունէր, գաղանի լուր տաւ Թութակեանցներին, որ արդէն չորս ամիս է Բաղդասարը թագնւած է Կօրուայ Քերծի կարմունջի տակին, կարող են դալ և բռնել նրան:

Թութակեանցները այս լուրը լսելուն պէս գնացին Մաղաւուզին³⁾ իրենց ծանօթ Ղարաչօլու քրդերէցը մինչև յիսուն հրացանաւոր մարդ բերին գիւղը, որ գնան Բաղդասարին բռնեն: Սակայն Բաղդասարը կարծես իրան գլխին գալիքին համար զուշակող դառաւ: Նա խընդրեց Հասրաթին, որ գնայ Խնձորէսկ և տեսնէ իր մասին ինչ ձայներ կան և ինչ են խօսում Թութակեանցները, որովհետև ինքը վատ երազ

1) Բնութիւնից կերտած մի քերծ է կարմնջածև տակը կամարածև ահագին ճեղք ունի ուր անցուղարձ են անում մարդիկը: Գտնվում է Կօրուայ ձորի աջ ափին:

2) Հասրաթը բացի իր օրինաւոր կնոջից ունէր նաև չորս կին որոնց պահում էր ապօրինի կերպով:

3) Հայոց հին Հարձլանք գաւառն է, Շահաբքասը հայերին

է տեսել: Հասրաթը հեծեց իւր սև ձին և ճանապարհւեց գէպի Խնձորէսկ: Նա երբ որ հասաւ Նահատակ սրբատան մօտ, այնտեղից նայեց տեսաւ, որ Թութակենց դռները և տան կրտուրները լցւած են հրացանաւոր մարդիկներով: Եւ որպէս-զի գիւղումը կասկած չտանէն, Հասրաթը մտաւ գիւղը և հարցրուց իմացաւ Թութակենց դռների հաւաքւած մարդկանց պատճառը: Նա իս'ոյն դուրս եկաւ Խնձորէսկից և գնաց Բաղդասարի մօտ: Բաղդասար, ասաց Հասրաթը, այ տղայ դու իմաստուն ես. ինչ էիր իմանում քո գլխիդ կատարւելիք գէպքի մասին, որ ինձ ուղարկեցիր Խնձորէսկ թէ դրնայ ինձ համար մէկ տեղեկութիւն իմացիր և լուր բեր:

Ի՞նչ կայ Հասրաթ, ասաց Բաղդասարը գուցէ գալիս են ինձ բռնելու:

Այո, գալիս են քեզ բռնելու. ասաց Հասրաթը: Շուտով գլխիդ՝ ճարը տես. Թութակենք գնացել են Մաղավուզի դարաչօռլու քրդերից յիսուն հրացանաւորներ են բերել, նրանց հետ խառնւել են իրանց ազգականներն ու բարեկամները և այս ըսպէիս բոլորը կթափւեն քեզ վերայ:

գերի վարելուց յետոյ Բուռ գետի Բօլանի քրդերը եկան հայոց տեղերը մտան և իրանց համար բնակութիւններ հաստատեցին: Սակայն «Հարջլանքի» տեղ նրանք «Հաջիսամլու» ասացին:

Բաղդասարը այս լուրը լսելուն պէս Հաւ-
րաթի Խորհուրդովը դուրս եկաւ իր Թագաստ-
տեղից ու փախաւ դէպի Շէհներ գիւղը մինչև
Ջառչի Փանահի խան դառնալը նա մնաց այնտեղ
և պարագլուխ էր աւագակութեամբ:

Բաղդասարը փախչելուց կէս ժամ հազիւ
թէ անցած, ահա Թուլթակեանցների հրացանա-
ւորները շրջապատեցին Կօրուայ կարմջի շուրջը:
Նրանք վստահանալով իրանց մարդկանց շատու-
թեանը յանդգնեցին մինչև անգամ մտնել կար-
մջի ամենախուլ դաղտնի տեղերը ու սկսեցին
պտրտել. բայց ոչինչ և շատ իգուր, որովհետեւ
Բաղդասարը արդէն փախել ազատել էր իրան և
գուցէ Կօրիսի գետից էլ դեռ անցած լինէր:
Թուլթակեանցները գտան միայն Բաղդասարի
գատարկ կացարանը, որի մէջ նա ապրել էր
ցերեկներով: Ուստի Թուլթակեանց ժառանգները,
ազգականները, բարեկամները և քրդերը յետ
դարձան Խնձորէսկ շատ ապաշաւած և գլխակոր:

**ՄԻՆՁԵՒ ԻԻՋՐԱՇԻԹԵԱՆ ՀԱՄՆԵԼԸ ԲԱՂԳԵՍԱՐԻ ՀԵՏԵ-
ԻՆՔԸ ԵՒ ԻԻՋՐԱՇԻ ԳԵՌՆԱԼԸ:**

Սկսեալ Նազիր շահի օրերից, 1733 թւից
մինչև նորա մուհեաթիկ¹⁾ Ջառչի Փանահին Ղարա-

1). Ջառչի Փանահը ցկաով Զիւանշիբեցի էր տեղով Սարա-
շալու և ձմեռը ապրում էին Արաքս գետի ձախ ափումը: Նա
նաեւ շահի մօտ մուհեաթիկի պաշտօն էր կատարում բարձր ձայն

բաղում խան դառնալը, 1752 թիւը, Բաղդասարը իր համար տեղ ընտրեց Շէհներ¹⁾ և Հալիձոր գիւղերը, ամբողջ տասն և իննը տարի մնալով այն տեղերը: Նա պարնպում էր աւագակութեամբ: Նազիր շահի մահից յետոյ երբ որ Պարսկաստանը քայքայման դրութեան մէջ ընկաւ և իւրաքանչիւր խան երկիրը իր ձեռքը գցելու համար կռւում էր մէկը միւսի դէմ, նա տեղացի հայերից²⁾ մի խումբ կազմեց և Արաքսից անցնելով յարձակեցաւ Ղարաբաղի խաների վերայ, քշեց նրանց դաշտային անասունների, հօտերը, երամները և ձիերի ջոկատները ու յաջողութեամբ կրկին անցաւ Արաքսի ձախ ափը և ահագին աւարով մի քանի օրից յետոյ վերադարձաւ ու գնաց Շէհներ: Նա մի քանի անգամ ընդհարումներ է ունեցել Ղարաբաղի Քեաղում խանի եղբօր Աղախանի հետ: Ճակատամարտել է նոյնպէս նոյն տեղացի Մամմադ խանի դէմ, դարձեալ յաղթութիւնը տանելով քշել է նրանց անասունների հօտերը և այլն: Բաղդասարը միևնոյն ընկերներով անցաւ Պարսկաստանը և ունենալու շնորհիւ Սակայն Նազիր Շահից յետոյ նա բախտ ունեցաւ ամբողջ Ղարաբաղի խանը դառնալու:

1) Բաղդասարը իւր փախուսականութեան տարումը Նախախը տարաւ իւր մօտ, և վայելում էր նրա քաղցր սիրոյ երջանկութիւնը: Քեզ ճանաչելուց և ինձ մօտ բերելուց յետոյ, Նանախ, ասում էր Բաղդասարը, ես որքան վտանգաւոր գէպերում ճակատամարտել եմ ինձանից տասն անգամ քաջ հերոսների դէմ, եթէ ես նրանց չեմ յաղթել և հազիւ թէ ինձ պաշտպանել եմ, այնու-

ասպատակեց Ուրմու³⁾ և Սալմաստի գաւառները
և ահագին աւարով դարձեալ վերադառնաւ Շէհ-
ներ:

Ինչպէս որ գրել ենք, Բաղդասարը տասն և
իննը տարի մնաց Շէհներ և Հալիձոր գիւղերում
և տասն և իննը տարւայ ընթացքում նա պարս-
պեց աւագակութեամբ և աւարառութեամբ: Սա-
կայն Փանահ խանի օրով⁴⁾ նրա բռնած ընթացքի
պայմանները փոխւեցին և գործը երես շրջեց
դէպի բարին, որով Բաղդասարը նորից փայլուն
բախտաւորութիւն գտաւ: Քուռ գետի ափերում
ապրող Քեօլանի քրդերը իրանց աւագակային
վոհմակներով անդադար յարձակումներ էին գոր-
ծում Փանահ խանի գիւղաւայրին վերայ և մեծա-
մեծ քնասներ էին տալիս գիւղացիներին, քը-
շում էին նրանց տավարը, ոչխարը, ձիերը, և
գոմէշները, մինչև իսկ մտնում էին գիւղերի
մէջ և թալանում էին տները: Ամեն օր խանի
մօտ գանդատաւորներ էին գնում քեօլանիների
ձեռքից: Խանը ուշադրութեան էր առնում գիւ-
ղացիների բողոքը և գինւորներ էր ուղարկում

ամենայնիւ չեմ էլ յաղթւել և աղատւել եմ անջնառ: Ինձ վերայ
կարկառի պէս թափուող սրերի դէմ ես իմ որի արու կողմը տալու
միջոցներում իմ սուրս չի կոտրել և իմ թևս ու ձեռս չի վիրաւոր-
վել: Եւ իմ այս բաւար աջադուրիւնների տաջնորդողը քո բախ-
աւրդ է եղել: Այժմ ինձ փայլուն բախտի թաղաւորութեան մէջ եմ
գտնում և իմ տմբողջ կեանքովս պարտական եմ քեզ:

2). Մէկ քանիսի տնունները ըստ աւանդութեան սրանք են
Ուսիկ Ղառազէի, քաջ Բնաթուր, Թափաւ, Սաթի, Կօհօզ Սաթի,

որ կոտորեն քեօլանի քրդերին, բայց շատ ան-
յաջող էր անցնում: Երբ որ խանը քեօլանինե-
րի յարձակումների դէմը առնել չկարողացաւ
և ձանձրացաւ, նա մտածեց պատրաստել յայտ-
նի քաջերից մի խումբ, արշաւել նրանց վերայ,
գուցէ յաջողի վերջ տան նրանց և խաղաղի-
երկիրը այդպիս աւերիչ ստահակներէ: Ուստի
խանը իւր նպատակը կատարելու համար, հրա-
մայաբար բոլոր հայ գաւառների գիւղերից և
թուրք գիւղերից ամեն մէկից էլ մարդիկ ուղեց և
տարաւ իւր մօտ Շուշի: Հայերը վախենում էին,
կասկածելով թէ մի գուցէ մեզ կոտորել է տա-
լու: Բայց ջիւանշիրեցի քաջերը, որոնք միշտ
խանի մօտն էին լինում. հանգստացրին հայե-
րին, որ բոլորովին անհող մնան, խանը չար
ցանկութիւն չունի հայերի վերայ կատարելու
համար, միայն ուղղում է երկրի քաջերից մի
խումբ կազմէ և դնայ քեօլաններին պատժե-
լու: Եւ այսպէս երբ բոլոր հրաւիրուածները¹⁾

Սարը Պաթրբար, Ղաբափաշայ Մէլբուր, Օտու (ուսեղ) Բօլե Շէն-
հերեցի, Դալս Սաբան, Շէնհերեցի.

3) Ուրմին Բաղդասարի ծննդավայրն է: Նրա հայր Բաբուն
Ուրմիցի էր: Սակայն չգիտենք թէ ինչ աղետից էր հարկադրւել,
որ վերցրել էր իր 10 տարեկան փոքրիկ Բաղդասարին եւ Ուրմից
փախել էր եկել Խնձորէսկ:

4) Սեփական հողեր չունէր թէև, բայց մասնաւոր տեղե-
րում ճանաչվում էր, որպէս կառավարող տէր:

1) Խանի մօտ հրաւիրված մարդիկը բոլորն էլ ընտիր և
նշանաւոր մարդիկ էին և ոչ հասարակ-

հաւաքւեցան Շուշի, խանը հայերի կասկածները փարատելու համար բոլորի առջև ձեռքը դրեց Ղուրանին վերայ երդւեցաւ, որ իրան դիտաւորթիւն չունի և չի էլ ունենալ հայերի դէմ որևէ մի դաւադրութիւն գործելու, այլ կանչւած են իրան մօտ, որ ամեն մարդ պէտք է իրան զիւղի քաջ մարդին ցոյց տայ խանին և անունը ասէ, որ զրքի մէջ գրվելու է: Հայերի կասկածը աւելի հաւատարման դարձաւ: «Երևի գաւառների հայ քաջերին կոտորել է տալու, ասացին հայերը—և ուզում էին իրանք կոտորւել քան թէ իւրաքանչիւր հայ ցոյց տար խանին իր զիւղի քաջը:

— Դուք երկիւղ միք անիլ, հայեր, ասաց խանը: Ես արդէն երդւել եմ և կրկին անգամ երդվում եմ Ղուրանով, որ դուք կանչված էք այստեղ ինձ մօտ յատկապէս այս գործին համար և ասեմ ձեզ թէ ինչէ:— Պուռի անտառում ապրող քեօլանի քրդերը իմ երկիրը քարուքանդ են անում. ամեն օր զիւղերից մօրզիկ են գալիս և ինձ գանգատվում են քեօլանի քրդերի ձեռքից, թէ մեր ոչխարը քշեցին մեր զիւղը Թալանեցին: Իսկ միւսը մի ուրիշ գանգատ է անում և վերջապէս ձանձրացել եմ գանգատներից: Այժմ ուզում եմ երկրի նշանաւոր քաջերից,—հայերից և թիւրքերից—մի խումբ պատրաստեմ և ես կնքս անձամբ առաջնորդեմ բոլորին, որպէս-զի

կարողանամ նրանց վերջ տալ տամ: Այժմ հաւատացէք ինձ, իմ ցանկութեան պատկէրը այս է, որ ցոյց եմ տալիս ձեզ»:

Այս խօսքերը տեսլուց յետոյ հայերի կատկածը փարատեց և ամեն մէկ հայ սկսեց յայտնել իրանց գիւղի քաջ տղամարդին և ասել անունը և ազգանունը, որը գրվում էր գրքի մէջ:

Վերջապէս հերթը ընկաւ Խնձորէսկեցի Բաբարենյ ներկարար Բաղդասարին, որ նա էլ պէտք է իրանց գիւղի քաջերը ցոյց տար. Մէկ քանիսի անունը տալով Բաղդասարը յիշեց իրան անւանակից Բաբու որդի քաջ Բաղդասարին, որը պարապում էր աւազակութիւնով և երկրի մէջ քաջ անուան մեծ հռչակ էր ստացել, և ապրում էր Շէհներ: Ուստի Բաղդասարը թէև ուզեց յայտնել վերջինիս անունը, բայց մէկ էլ մտածեց թէ մի գուցէ նա չի գայ և լռեց:

Խանը զգաց, որ Բաղդասարը ուզեց ևս մէկ մարդու անուն տալ, բայց մէկ էլ շտաւ: Խանը հետաքրքրվեց և ստիպեց Բաղդասարին, որ իր սրտում թազցրած բանը անպայման պէտք է ասէ, եթէ ոչ հետևանքը վատ կլինի:

Խանը ապրած կենայ. ասաց Բաղդասարը: Ես ուզում էի ձեզ յայտնել մէկ քաջ երիտասարդի անուն, բայց մէկ էլ տաքսիուսեցի ասելով, մի գուցէ նա չի գայ և ես խանի մօտ ամօթալի մնամ: Եւ այս քաջ տղամարդը խնձո-

ըէսկէցի—Ուրմեցի Բաբուն տղան է. որը արդէն տասն և իննը տարի է ապրում է Շէհներ գիւղումը և պարապում է աւագակութեամբ:

Հա, գրա անունը ես լսել եմ, ասաց խանը: Բաղդասար դուք շատ սխալ էք. ինձ հարկաւոր են այդպիսի մարդիկը, որ միշտ քաջագործութեան և զինաշարժութեան մէջ են գլտնվում: Նստակեաց քաջերը ինձ շատ չեն պէտքը: Դու ինձ այն ասիր, այն երիտասարդը, որ Շէհներ է ապրում և պարապում է աւագակութիւնով, մեղք է գործել թէ հէնց իր կամքով է աւագակ դառել:

Մեղք է գործել, ասաց Բաղդասարը: Նա սպանել է մեր գիւղացի մէլիք Էդիլշէին: Ուստի գրած քաջերի անունների շարքումը խանը գրիլ տուաւ նոյնպէս քաջ Բաղդասարի անունը: Եւ վերջապէս բոլոր քաջերի թիւը հասաւ մինչև 170 մարդու—թէ հայ և թէ թիւրք:

«Հայ և թիւրք,—ինձ մօտ կանչած մարդիկ. այսօրւանից արդէն դուք ազատ էք, ասաց խանը: Միայն իւրաքանչիւր մարդ թէ հայ և թիւրք թող իրանց քաջերին հաւատացնեն, որ խանը իրանց կանչում է այս գործին համար, որը արդէն յայտնել եմ ձեզ բոլորիդ և դուք գիտէք»:

Մարդիկը հեռացան և ամեն մէկը գնաց ըէպի իր գիւղը: Իսկ Խնձորէսկեցի ներկարար

Բաղդասարին թոյլ չտաւ գիւղը գրնալու. նրան որպէս պատահող պահէց իր մօտ, և Խնձորէսկից նորից 3 մարդ բերել տւեց Շուշի իր մօտ և յետոյ Բաղդասարին թոյլ տաւ այսպէս ասելով, — դուք ինչպէս որ ասել էք այդ քաջ երիտասարդի անունը և գիտէք նրա տեղը, ասաց խանը¹⁾, և ծանօթ էք թէ իրան և թէ նրա բնաւորութեանը, կգնաք ձեր գիւղը, կյայտնէք ձեր բոլոր հասարակութեանը, որ խանը ուզում է Բաղդասարին և անպայման նրան պէտք է բերէք յանձնէք ինձ, որ յետոյ ես այս երէք մարդկանցը թոյլ տամ: Իսկ եթէ անկարող կլինէք իմ հրամանս կատարել, այս մարդիկը այստեղ կփթեն բանտումը: Այսուամենայնիւ թէ Բաղդասարին ինչ միջոցով էք բերելու այդ դուք գիտէք:

Խանը ապրած կենայ, ասաց Բաղդասարը: Ձեր հրամանը մեզ համար գուցէ դժվարանայ, զոնէ եթէ դուք Բաղդասարին հաւատացնելու համար ինձ տայիք մի փոքրիկ նամակ, որով յայտնէիք, որ իսկապէս դուք էք ուզում իրան,

1). Փանահը խան դառնալուց յետոյ իւր որդի Իբրահիմին «աղայ» կարգեց Խնձորէսկու վերայ, 1756—1760 թիւը: Բայց Իբրահիմը (որը յետոյ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը դառաւ), մինչև աղայ նշանակւիլը, նա Խնձորէսկու թիւրք մէլիք Աղաջանի տոհմը ոչնչացնելու համար իր այդ փառասիրական ձգտումը ծածկեց բարեկամական յայտնի մեծարանքով, որով մէլիք Աղաջանին կանչեց տարաւ Շուշուայ բերդը և նրան խեղդիլ տաւ: Սակայն երբ 1761 թւին Ուրմու Օվչար Փաթալի խանը յարձակեցաւ Ղարա-

ես համոզված եմ, որ մեր գործը դուք կհեշտացնէք և մեզ կյաջողէր նրան հեշտութեամբ բերել ձեզ մօտ:

Շատ բարի, ասաց խանը: Այդ ևս կարելի է: Ուստի ըստ ժողովրդական աւանդութեան խանը իւր միրզայի (գրագիր) ձեռքով գրել տւաւ հետեւեալ համակը, որի մէջ բովանդակված էր հետեւեալը».

ՆԱՄԱԿ ՓԱՆԱՀ ԽԱՆԻՅ ԱՌԻ ՔԱՋԻՆ ԲԱԲԱՅԻ ՈՐԴԻ ԲԱՂԴԱՍՍԻՆ, ՈՒՐ ԱՅԺՄ ԼԻՆՈՒՄ Է 'Ի ՇԷՆՀԵՐ. ՅՈՅԺ ՈՂՋՈՅՆ»:

«Ով Բաղդասար. Խնձորէսկեցի ներկարար Բաղդասարի ասելովը, լսում եմ, որ դուք Խնձորէսկում չէք ապրում այլ ապրում էք Շէնհեր գիւղումը, Թուրքական մէլիք Էգիլըէին սպանելու համար: Վասնորոյ ամուսնում եմ ձեզ և ցանկանում եմ ձեզ երես դուրս բերել և շնորհել ազատ և ապահով կեանք: Ուստի Խնձորէսկուց մարդիկ են գալու քեզ մօտ և նրանք քեզ ինձ մօտ բերելու համար ինչ որ ասեն դու անկասկած հաւատայ նրանց և եկ ինձ մօտ: Քեօլանի

բաղի վերայ, գրաւեց Շուշուայ բերդը և ձեռքակալեց Փանահ խանին իր ամբողջ ընտանիքով, այդ ժամանակ մէլիք Աղաջանի եղբայրները իրանց եղբոր վրէժը լուծելու համար Խնձորէսկում ուղեցին սպանել Իբրահիմ խանին, որից վրէժ լուծելով հանդերձ գիւղը դարձեալ մնար իրանց իշխանութեան տակ ինչպէս իշխում էին Փանահ խանից առաջ. այնուամենայնիւ վերջիններին չյօջող վեց հասնել իրանց նպատակին, որովհետեւ Իբրահիմ աղային ազա-

քրդերը իմ ժողովրդիս շատ ֆլամաներ են տալիս ու գում եմ քաջերից մի խումբ կազմել և բոլորին ինքս առաջնորդելով գնամ և նրանց պատժեմ: Ուստի շատ ցանկալի է ինձ, որ դուք էլ լինէք իմ ընտրած քաջերի շարքումը»:

«Փանահ խան»:

Նամակի տակ դրված էր խանի կնիքը:

Ներկարար Բաղդասարը խանից ստանալով նամակը ճանապարհեց գնաց գիւղը: Վաղը առաւօտեան նա դուրս եկաւ գիւղամէջ և բոլոր հասարակութեանը յայտնեց այն ամեն բաները, ինչ որ տեսել էր խանի մօտ և ինչ որ լսել էր խանից Բաղդասարին համար: Միւս օրը հաւաքւեցան գիւղի նշանաւոր մարդիկը և Բաղդասարին վերայ մի աղերսագիր գրեցին տւին Սարգարենց տէր Վանէսին մի քանի երեւելի մարդկանցով միասին և ներկարար Բաղդասարի հետ ուղարկեցին Շէհներ Բաղդասարին մօտ: Երեւոյեան քահանան ծոցից հանեց աղերսագիրը և ներկարար Բաղդասարն էլ հանեց Փանահ խանի նամակը երկուսն էլ կարգաց Բաղդասարին մօտ: Բաղդասարը երբ որ տեսաւ որ նամակների միտքը յարմար են միմիանց և բերող-

լու համար որքան պտրտեցին չգտան. Խնձարէսկեցի Բաբալարանց ներկարար Բաղդասարը նրան պահեց իր տանը, գիշերով տարաւ Շուշուայ բերդը յանձնեց հօրը, Փանահ խանին և Իբրահամին ազատեց մահից, որը յետոյ Ղարաբաղի Հայաց «Հինդ-Մէլիքութիւնների կրթանիչը գառաւ»:

2) Փանահ խանի ժամանակ Աղղամումը թիւրք բնակիչներ չեն եղել: Աղղամի այժմեան թիւրքերի նախնիները Իբրահիմ

ներն էլ վստահելի անձնաւորութիւններ են, անկարող եղաւ մերժել և պատրաստականութիւն յայտնեց գնայ ուր որ իրանք ցանկանում են: Եւ այսպէս վաղը առաւօտեան ուրախ սրտերով լըցւած Բաղդասարը և Խնձորէսկուց գնացած մարդիկը ճանապարհւեցին Շէհներից դէպի Խնձորէսկ: Երբ որ նրանք հասան Քումբաթի ձորը, նրանցից մէկը իւր ձին սրարշաւ քշեց հասաւ Խնցորէսկ և յայտնեց, որ Բաղդասարը գալիս է, տեղ պատրաստեն: Այդ լուրը հասնելուն պէս պատրաստւեցան խաչ ու խաչվառով և քահանայով գնացեն Ծակ-քար կոչւող տեղը դիմաւորեցին Բաղդասարին, (մի աւագակի). որին նոյն յարգելի հանդիսովն էլ տարան գիւղը: Գիւղումը երեք օր պահեցին նրան և պատուեցին շատ փառաւոր կերպով: Շատ փառաւոր հագնւած էր նոյնպէս Բաղդասարը ինքը և նստած էր մի փառաւոր ռախտած ձիու վերայ: Երեք օրից յետոյ ներկարար Բաղդասարը և գիւղից մի քանի յայտնի մարդիկ վերցրին Բաղդասարին և տարան խանին մօտ:

Խանը ապրած կենայ, ասաց ներկարար Բաղդասարը. ահա այդ էլ քո ուզած քաջ Բաղդասարը, որի համար մեր մարդիկը, որպէս պա-

խանի օրով դադթել են Թիփլիզու Բօրչուլուի գաւառից: Մինչև Թիւրքերի դադթիւը Աղգամի տեղը իւր ընդարձակ շրջակայքով պատկանում էր Ղարաբաղի Խաչէն գաւառի հարազատ տիրապետող Հայադղի-Հասանջալալեան տոհմի մէլիքութեանը:

տանդ պահում ես մօտդ, հիմայ խօ բանց կթող-
նես:

«Բաղդասար, ասաց խանը: Դուք իսկապէս
իրաւունք ունէք իմ դէմա այդպէս խօսելու: Եւ
ես հիմայ շնորհակալ եմ ձեզանից, որովհետեւ
դուք կարողացաք կատարել այն, որի համար
յոյս չունէի ինձ, որ կը կատարւէր»:

Խանը հրամայեց իր ծառաներին գնացին
Խնձորէսկեցի գրաւ պահած մարդկանցը բաց թո-
ղին: Այժմ բոլորդ էլ ազատ էք, ասաց խանը
և կարող էք գնալ ձեր գիւղերը Ուստի Խնձորէս-
կեցիները գլուխ իջեցրին խանին և ճանապարհ-
ւեցին դէպի Խնձորէսկ: Սա մի մեծ ցաւ էր
մեզ համար. լաւ աղատւեցանք. ճանապարհին
ասում էին միմիանց:

Փանահ խանը գաւառների քաջերին հայ և
թիւրք բոլորին տեղերը կանչված մարդիկների
միջոցով հասկանալուց յետոյ, հրամաններ ու-
ղարկեց գիւղերը, որ բոլոր քաջերը հաւաքւեն
Շուշի իւր մօտ: Ուստի մինչև մէկ շաբաթը ա-
մենքն էլ գնացին Շուշի և հաւաքւեցան խանի
մօտ, որոնց թիւը հասնում էր հաշւի չմտած-
ների հետ հարիւր եօթնասուն հոգու: Իւրաքան-
չիւր քաջ եկել էր իր գէնքովը և իւր ձիովը:
Մինչ գեռ խանը զբաղւած էր քաջերը դասաւո-

երկու և նոցա այլ և այլ կարգադրութիւններ
որպիսութիւններով, նոյն օրը Սղղամից ոչ այն-
քան հեռու, Կառկառ գետի աջ կողմին բնակւող
թիւրքերից մէկը եկաւ խանի մօտ և յայտնեց
նրան, որ իրանց գիւղից ներքե քրդերից կազմ-
ւած մի մեծ վոհմակ է երեւացել:

Խանը այս լուրը ստանալուն պէս, առանց
ժամանակ կորցնելու իւր ընտրովի քաջերով
ճանապարհ ընկաւ դէպի Սղղամ: Սղղամից քիչ
բարձր օրը վաճանին հասաւ, որտեղ խանը ու-
շացաւ քաջերին դասաւորելու և հրահանք տա-
լու համար: Ուստի խանը այդ տեղ իւր քաջե-
րին երկու մասի բաժանեց և թողեց երկու
հմուտ քաջերի ղլխաւորութեան ներքոյ: Հայ
քաջերի ղլխաւորութիւնը յանձնեց Բաղդասա-
րին, իսկ թիւրք քաջերի ղլխաւորութիւնը յանձ-
նեց Զիւանշիրի ցեղին պատկանող յայտնի հե-
րոս Դաղալի Իմանին և կարգադրեց, որ Բաղ-
դասարը իւր քաջերով կանցնէ Կառկառ գետի
աջ կողմը, իսկ Դաղալի Իմանը կվերցնէ ձախ
կողմը, որ և գետի երկու կողմերովը վաթաթ-
ւած հոսանքին համեմատ կարչաւնն դէպի ներ-
քե քրդերին յայտնված տեղերին վերայ: Համա-
ձայն խանի արած կարգադրութեան Բաղդասա-
րը առաջնորդելով իւր հալկական խմբին ան-
ցաւ Կառկառ գետի աջ կողմը և շարունակեց
իւր արշաւանքը գետի հոսանքին համեմատ դէ-

պի ներքե. Նոյնը կատարում էր Դադալի Իմանը գետի ձախ կողմին: Արշաւանքը գետի երկու կողմին կատարվում էր զգուշութեամբ, դանդաղ և լուռ, միայն ձիերի սմբակների տրոփունն էր բարձրանում, այն էլ խուլ կերպով: Գիշերէց բաւական անցած Բաղդասարը յանկարծ պատահեց աւերիչ քրդերի մի ահագին վոհմակի, ուր երկու կողմերն էլ իսկոյն կանգ առան: Ի՞նչ մարդիկ էք, հարցրեց Բաղդասարը:

— Ահա, այսպիսի մարդիկ ենք, մի անգամից բացւեցան քրդերի հրացանները: Բաւական եղաւ, որ ճանաչեցին իրարու, շարունակեց գիշերային մթութեան մէջ մի աւագակային, անկանոն և վայրենի կոիւ: Մթութեան մէջ երկու կողմից էլ շատ քաջեր ընկան, բայց քրդերէց աւելի շատ: Այնուամենայնիւ կռիւ առաջին քայլումը քաջ Դադալի Իմանը անտարբեր չմնաց: Նա առանց գէնք շարժելու կառկառի ձախ կողմից անցնում է աջ կողմը և կտրում է քրդերի ետեր: Եւ այսպէս Դադալի Իմանը իւր քաջերով առանց հրացան արձակելու, և առանց որևէ ձայն հանելու այնքան մնում են մինչև որ լուսանում է: Եւ ահա լուսաբացին քրդերի ետեր կողմից բացվում են վերջինիս քաջերի հրացանները: Քրդերը տեսնելով որ իրանց հետ կատարւող կռիւը այժմ երկու կողմից սկսեց մնացին շփոթւած: Ուստի մճռեցին խառնվելով

կուեցիով, կոտորելով և կոտորվելով ճանապարհ հարթել և փախչել: Համաձայնութիւնը իսկոյն կայանալուն պէս մերկացրած սրերով թափեցան հայերի վերայ: Առաւօտեան նորածագ տրեւի դէմ սկսեցին շողշողալ երկու կողմերի թըշնամական մահաբեր սրերը: Քաջ Բաղդասարը հրաշալի դէր էր կատարում իւր սրածութեամբ քրդերի դէմ և հերոսներ էին որ ձիերից ցած էին գլօրվում: Գուցէ թէ քրդերի աւելի ճարպիկները հնարաւորութիւն գտնէին փախչելու և ազատուելու եթէ քաջ Դադալի Իմանը փոքր ինչ ուշ վրահասած լինէր. բայց նա հասաւ և իւր քաջերով իսկոյն շրջապատեց քրդերին և անհնարին դարձրեց նրանց փախուստ տալու և ազատուելու փորձ տնելը: Կուի բորբոքւած տագնապի ժամանակ Բաղդասարը մի կերպով կարողացաւ խոյս տալ և բարձր ձայնով հասկացրնել քրդերին, որ բռնական է որքան կուել են, հետևանքը աւելի վատ կլինի, թող դադարացնեն զէնքը: «Բարւոք եմ համարում, ասում է նա, որ թողէք զէնքերը և անձնատուր դառնաք, եթէ ոչ գլխովին կը խորտակեմ ձեր այդ ստահակական վոհմակը»: Զինաթափ եղէք, բարձր ձայնով կոչում էր նոյնպէս Դադալի Իմանը, արդէն ձեր կիսից շատը մեռած և վիրաւորված են. իսկ մեր շատ մասն արդէն մնում է, ի՞նչ պէտք է անէք այժմ ողորմելիներ»:

Քրդերը երբ որ տեսան հնարաւորութիւն չկայ ազատելու, թափեցին իրանց զէնքերն և անձնատուր եղան: Նոյն բոպէին վրահտսան Բաղդասարի և Դադալի Իմանի քաջերը ու հաւաքեցին քրդերի զէնքերը. իսկ քրդերին կապտեցին իրարից և տարան խանի մօտ, որը մի քանի թիկնտպահ քաջերով մնացել էր Աղդամից քիչ վերև մի տեղ եւ տարակուսելով սպասում էր իւր քաջերի եւ բախտի որ կողմի վերայ հակաւ յաղթութեան վճռին: Փանահ խանի ուրախութեանը էլ չափ ու սահման չկար, որ քրդերի բացի կոտորածներից մնացածին էլ իր քաջերը կարողացել էին ողջ-ողջ բերել իր մօտ, որովհետեւ այդ գերի բռնած քրդերը բացի խանին—իրան փառ տալը և ժողովրդների անասուններն քշելով և տանելով և ուրիշ կողմերով մեծամեծ փառաներ տալը, շատ հակառակ էին Փանտհին:—խան դառնալուն և միշտ արհամարանք էին ուղղում նրա սարուջալլու ազգատունին և հայհոյում էին:

Խանը տեսնելով հայ և թիւրք քաջերի գործած քաջութիւնն, շնորհակալութիւն յայտնեց բոլորին և վարձատրեց նրանց՝ որին չուխացու տալով, որին արխալուղացու տալով, որին հրացան, որին ձի, որին կով, որին գտակ, որին եզ, որին գոմէշ, որին խալիչայ, և այլ և այլ պարգեւներ ընծայելով: Դադալի Իմանին պարգեւա-

տրելու ժամանակ. քրդերը անցան Բաղդասարին կողմն և ամեն բան ճշմարտութեամբ յայտնեցին Փանոս խանին, որ առաջին և մեծ վարձատրութիւնը հարկաւոր է Բաղդասարին և ոչ թէ Դադալի Իմանին, քանի որ մեր գէմ կռւողը և մեր խումբն խորտակողը այս մարդն է եղել: Քրդերի խօսքին օգնեց և Դադալի Իմանը:

— Դուք այսուհետեւ իմ աջ թիւն էք, Բաղդասար, ասաց խանը: Ձեր կատարած քաջութեան համար իմ կողմից հարկաւոր է ձեզ մի առատ վարձատրութիւն: Ահա ձեզ տալիս եմ մի պաշտօն եօթ տարի ժամանակով, այն է եօթն տարի ձեզ իւզբաշի եմ նշանակում Խնձորէսկու, Խոտու, Շէհներու եւ Հալիձորի գիւղերի բոլոր հասարակութիւններին վերայ, որ եօթն տարւայ եկամուտներից ինձ խանիս հասնող մասը յատկացնում եմ ձեզ»:

Վերջապէս խանը երկար ու բարակ խօսելուց յետոյ մի ստոր աւագակային յաղթութեան փառքով հրճած հրամայեց ձիաւորւեցին քաջերը, որոնցից մի քանի մարդկանց թուղթ տուաւ թէ կտանէք թիւրքի գիւղի մօլլային կտաք և նրան կվերցնէք կտանէք մեր սպանւած քաջերի եւ սպանւած քրդերի դիակներն կթաղեն, որպէս Իսլամի ցեղ թիւրքի հանգստարանում: Իսկ սպանւած հայերի դիակներն պահ տւէք հողին, որովհետեւ ինձ քաջ յայտնի է, որ հայն իր հա-

ըրգատի դիակը սպանւած տեղիցն անպատճառ
տանելու է նրա ծննդավայրը :

Այո, խանը ապրած մնայ, ասաց Բաղդասարը,
ասացին եւ միւս հայ քաջերը: Վաղը չէ
միւս օրն իւրաքանչիւր հայի դիակ իրան գիւղի
հանգստարանումն կգտնւի: Եւ գուցէ մեզանից
մասնաւոր մարդէկ Ղալիցն վերադառնանք զանք
մեր բնկերների դիակները տանելու:

Այս բարոյական կարգադրութիւնից յետոյ
խանը ճանապարհուեց գէպի իր բերդը (Շուշայ
Ղալան) տանելով իր հետ քրդերին: Տեղ հասնե-
լուն պէս խանը, իսկոյն չպատժեց քրդերին.
նրանց իբրեւ պատանդ այնքան պահեց մինչեւ
որ իւր ամբողջ վնասն նրանցից ստացաւ, ձիեր
ոչխարներ, կովեր, գոմէշներ, այծեր, սրանց
հետ եւ ուրիշ շատ բաներ և յետոյ բոլորին էլ
զլխատել տւաւ:

ԹՈՒԹԱԿԵՆՅ ԺԱՌԱՆԳՆԵՐԸ ԿԱՇԱՌՈՒՄ ԵՆ ՄԷՀ-
ՐԱԲԵԱՆՑ ՀՍԿԱՅ ԴԱՂՈՒՆ, ՈՐ ՍՊԱՆԷ ԲԱՂԴԱՍԱ-
ՐԻՆ, ԲԱՅՑ ՏԺԲԱԽՏԱԲԱՐ ԴԱՂԻՆ ԻՆՔԸ ՍՊԱՆ-
ՎՈՒՄ Է ԲԱՂԴԱՍԱՐԻՆ ՁԵՌՔՈՎ:

Բաղդասարին իւզբաշութեան փառքի հաս-
նին գրգռեց Թութակեանց ժառանգների նա-
խանձը: Նրանց ամբողջ ազգատոհմի թէ արուն և
թէ էգը, սկսած մեծ ալեւորից մինչեւ վերջին եօթ

տարեկան երեխան բոլորն էլ յղացան Բաղդասարին գաղտնի սպանելու խորհուրդով: Միթէ մեզ համար աննամուսութիւն չէ, ասում էին թութակեանցները, որ մեր տան գեադան (ծառան) դեռ բաւական չէ սպանեց մեր հօր եղբայր մէլիք Էդիլէին, այսօր էլ դայ իւզբաշի դառնայ մեր գլխին և չորս գիւղերի հասարակութեանց վերայ: Պէտք է հառամացնէք, պէտք է քթին ծակերովը հանէք ինչ որ ստացել է մի հայակեր խանից: Վրէժխնդրութեան չար միտքը խառնւած այրող, մաշող և սիրտ քրքրող նախանձի հետ անդադար տանջում ու լափում էր թութակեանցների հոգին ու մարմինը: Մանաւանդ իրանց կարճատև մլիքութեան շուքն իսպառ ոչնչանալու էր Բաղդասարի իւզբաշութեան նոր տիտղոսի ստուերի տակ, որով միանգամից մեռնում էր իրանց տոհմի յարգանքը ժողովրդեանց մէջ: Ինչպէս որ նա մեր տոհմի շուքն ու մեծութիւնը կորցրել է, այնպէս էլ էլ պէտք է մենք կորցնենք դորա շուքաւոր անունը մինչդեռ թարմ է, ասում էին թութակեանցները:

Թութակեանցների նպատակը Բաղդասարին սպանելու կամ սպանել տալու համար երբէք չ'կատարվեցաւ թէև նրանք շատ վաղեցին և ամեն ջանքեր գործ դրեցին ու ամեն տեսակ մահացու ցանցեր սարքեցին նրա գէմ կիրճերում,

անտառներում և ուրիշ տեղերում բռնել և սպանելու համար սակախ ինչպէս որ ասեցինք Թուխակ-
 ևանցների ջանքերը իզուր անցան. Բաղդասարը¹⁾
 կատարում էր իրան իւրիւզբաշխութեան պաշ-
 տօնը և ըսկի չեր էլ կասկածում Թուխակեան-
 ցների մասին, որ իր կեանքի դէմ արդէն հինգ
 երորդ տարին է, որ մահացու որոգայթներ են տար-
 քում: Վերջապէս Թուխակեանցների բոլոր ջան-
 քերը Բաղդասարին սպանելու համար մինչ հինգ
 տարի սպարդիւն անցան: Ուստի վեցերորդ տա-
 րու կիսում, յուլիս ամսին նրանք կանչեցին
 Մէհրաբեանց Դադուն²⁾ իրանց տունը, որը սպան-
 ված էղիլշէյի քրոջ որդին էր, յիսուն փահնա-
 բադ³⁾ փող կաշտոք տւին նրան, որ սպանէ
 Բաղդասարին: Դադուն աչքերը շլացաւ ստացած
 կաշառքի փայլով, ուր այդ ժամանակ մեծ գու-
 մար էր համարվում յիսուն փահնաբադ փողը:
 Դադին վերցնելով կաշառը խօստացաւ կատարել
 իր քեռորդկանց խնդիրը: Եւ այդպէս Դադին
 կաշառքը ստանալուց յետոյ սկսեց հետեւել Բաղ-
 դասարին սպանելու նպատակին: Սակայն մի յար-

1). Պատմում են որ անբարոյական մարդ է եղել: Այսքա-
 նով հանդերձ բաւական բարբարոս և ժողովրդներին զրկանքներ
 տւող: Շատ ժամանակ զեղեցիկ կանանց բռնի կերպով բռնաբա-
 րում էր, որի համար բողոքում էին խանին, բայց խանը ուշա-
 գրութիւն չէր դարձնում:

2). Ընթերցողին թող չշփոթէ անունը, իւր աղգատահմով
 հայ է և տեւում են մինչև այսօր:

3). 15 կոպէկանոց պարսկական արծաթ փող է:

մար միջոցի և մի այնպիսի տեղում սպանելու էր սպասում, որ արիւնը կորչէր և սպանողը ըսկի չ'երևար մինչև անգամ կասկածանքի մէջ, որովհետև նա երկիւղ էր կրում մի դուցէ Փանահ խանը խստապանջ լինի Բաղդասարին սպանողին համար և ժողովրդին տանջէ։ Իսկ եթէ ժողովրդիցն էլ մի մարդ հասկանայ, որ ես եմ սպանել Բաղդասարին և յայտնէ խանին, այն ժամանակ և անտարակոյս խանն էլ ինձ գլխատիւ կտայ։ Ահա այս կասկածանքը զգշացնում էր Դադուն. ուր որքան կարելի է իւր գործը գաղտնի լինի և այնպէս տեղ, որ միայն ինքն իմանայ։ Ուստի մինչդեռ Դադին մի յարմար ժամանակի և մի յարմար տեղի էր սպասում, որ գտնէր և սպանէր և արիւնը կորչէր և ըսկի ոչ ոք չ'իմանար թէ ով սպանեց Բաղդասարին, այդ բոլոր յարմարութիւն ինքնըստինքնեան կայացաւ։ Մէկ օր Բաղդասարը հասարակութեան կողմից ինչ որ մի գործի պատճառով գնալու էր Տաթևի առաջնորդին մօտ։ Այս լուրը ստոյգ իմանալով Թութակեանց ժառանգները, ծածուկ յայտնեցին Դադուն ասելով—Դադի, դու յարմար ժամանակի և յարմար տեղի ես սպասում, որ գտնես և սպանես այն անիրաւին, Բաղդասարին, ահա քեզ յարմար ժամանակ և յարմար տեղ։ Այս քանի օրերումս Բաղդասարը գնալու է Տաթևի վանքը ինչ որ գործով, կը գնաս սախկալ թութանի կիրճումը կսպասես մինչև որ նա կգայ քեզ կհասնէ և շատ

հեշտութեամբ նրան այն տեղ կբռնես ու կսպանես: Եւ կարծում ենք թէ սրանից յամար միջոց չգտնւի, մինչդեռ ծառերը տերեւած, ծմակը մթին և սպանելու տեղը բոլորովին (սուլ է¹):

Մի քանի օրից յետոյ Բաղդասարը առանց թիկնապահի ձիաւորված ու զինված գիւղից ճանապարհակեցաւ դէպի Տաթև: Հանգի մի բոլորովին խուլ անկիւնովը, որսի գնալու պատրիակով ծածկուած և զինւած, Դաղին հետեւում էր Բաղդասարին: Այնուամենայնիւ այն օրը չէր կարող հասնէր նրան որովհետեւ Բաղդասարը ձիաւոր էր իսկ ինքը ստով էր գնում: Այն օրն Բաղդասարը գնաց Տաթև և գիշերը պէտք է մնար այնտեղ. Դաղին¹) ալդ գիտէր. իսկ ինքն գնաց մնաց Սախկալ թութանի դազանաքնակ կերճումը: Առաւօտը բացվեցաւ և արեգակն բարձրանալով կէս օրւան տեղից թէքւեց դէպի երեկոյեան հանգստութեան վայրը: Բայց Բաղդասարը չ'եկաւ: Օրն մթնեց գիշերացաւ և լուսացաւ և էլի մթնեց: Բաղդասարը չեկաւ: Երկու օր ու գիշեր Դաղին որպէս մի դարանամուտ

1). Մէկ նեղ անցք է Տաթևի դիմաց դէպի արեւելք, որ Հալիձորից գնալիս Սատանի եօթիշի սկզբումն է գտնվում:

2). Գիւղի ժողովրդական աւանդութիւնը այդ մարդուն համարում էր մի հսկայ չափից դուրս յաղթանդամ, պարթև և շատ ուժեղ: Երեսը լայն, քիթը մեծ, դուխը մեծ, մի խօսքով երկրորդ Գողթաթ: Սակայնա իր մարմնի ծանրութեան պատճառով ձիու վերայ նստել չէրկարողանում, ձին ճոճում էր մէջքիցը: Նա չափից դուրս

վազր սպասեց Բաղդասարին, բայց նա չեկաւ։ Սովր նեղացրուց Դադուն և խստիւ սախպեց նրան որովայնին յագուրդ տալու և քիչ հաց վերցնելու համար, որովհետեւ նա մտադիր էր լրացնել երորդ օրը նոյն կիրճումը։ Եւ կատարեց այն ինչ որ կենսական կարիքն էր պահանջում։ Եւ նա երորդ գիշերը լուսացրեց կիրճումը և սպասեց մինչև երորդ օրւան կէսն, բայց դարձեալ չեկաւ Բաղդասարը։ Այս ի՞նչ բան է Տէր Աստուած. ասաց Դադին։ Մի՛ գուցէ բախտը նրա կողմն է անցելու և նա է ինձ սպանելու։ Դէ որ բանը այսպէս անաջող է երևում լաւն այն է թողնեմ գնամ, գործը թողնեմ ուրիշ ժամանակի. օր կայ տարի կայ։ Այս ինքնըստինքեան կայացած ներքին համոզմունքը հարկադրեց Դադուն դուրս գալ կիրճից և թողնել Բաղդասարին սպանութեան գործը։ Ուստի դուրս եկաւ Սախկալ թուլթանի կիրճից և ճանապարհւեց դէպի Շէնհեր գիւղը։ Հասնելով Շէնհեր, նա գնաց իրան մի ամենամօտ բարեկամին տունը։ Քիչ հանգստանալուց յետոյ բարեկամի տանեցիկներէց մէկը հաց բերաւ դրեց և խնդրեց որ Դադին հաց ուտէ, չհետա-

քաջ աղամարդ էր և ինչ քաջութիւն որ գործում էր զեանին էր գործում և ոչ ձիւ վերայ։ Գետնի երեսին Բաղդասարի նման ութ տղամարդը նրա դէմ ոչինչ բաներ կհամարւեն։ Իսկ ձիւ վերայ Դադուն նման տասին Բաղդասարը հողի չէր տալ։ Վերջինս քաջագործութեան հետ ունէր նաև ամենաճարպիկ սրածու-

բըքըուելով նրա որտեղից գալուն համար: Դա-
ղին շարունակեց հաց ուտիլը և գինի խմելը:
Այդ միջոցին բարեկամի տանը հարևաններից մի
պառաւ կին եկաւ մօտեցաւ Դաղուն և ինչ որ
մի տեղ նստեց: Պառաւը բաւական վշտացած էր
երևում մէկ մարդու վատ արարմանց համար,
որը կատարել էր իր որդու գէմ: Այդ ինչ է
քսփսում այդ պառաւ կինը. հարցրեց Դաղին իր
բարեկամ կնոջից

Ձեր գիւղացի իւզբաշի Բաղդասարը, ասաց
կինը. այս օր երեք օր է այս խեղճ պառաւի
տղին տարել է իր հետ Տաթև, որ այնտեղ իր
ձիուն պահպանէ, քորի, ջուր աայ, գարի և խոտ
տայ, և վերջապէս գործի ժամանակ է տղին բաց
չի թողնում որ գայ: 'Ի միջի այլոց թէ բարե-
կամ կինը և թէ պառաւը բորբոքվելով սկսեցին
արիւն արտասունք թափելով բողոքել իւզբաշու
բարբարոսութեան և թէ կեղտոտ բնաւորութեան
մասին: Այդ երկու կանանց արտասուախաւն
բողոքը այնպիսի ազդու տպաւորութիւն թողեցին
Դաղուն վերայ, որ նրա եղերական գործողութեան:
համար հանդարտած միտքը նորից յուզւեց իւզ-
բաշուն սպանելու անսանձելի ցանկութեամբ:
Եւ նա բորբոքւելով և դեռ հացից չկշտացած տե-
ղիցը կանգնեց և կատաղի բարկութիւնը իւր մէջ

մի կերպ խեղդելով ճանապարհւեց զէպի Խոտ
զիւրը Սաւկայն Շէնհերից ճանապարհովելու ժա-
մանակ իրան բարեկամ կինը մի փոքրիկ տկճոր
զինով լքցրից և զրեց Դադուն խուրջինումը այն
մաքով որ տանի իրանց տանեցոնց համար: Դա-
դին դուրս գալով Խոտ զիւղի զարիվերը մի մեծ քա-
ւի շուաքում նւտեց, որ քիչ հանգստանայ: Այդ
միջոցին մի քաղցր քուն յաղթեց նրան և քնա-
ցրեց: Շատ և թէ քիչ քնելուց յետոյ երբ որ ար-
թնացաւ սկսեց խոր մտածողութեան տակ ըն-
կնել: Ի՞նչ լուր տանեմ ես իմ քեռորդկանցը, չէ
որ նրանք ինձ յիսուն փահնապատ փող են տւել
որ ես Բաղդասարին սպանեմ. ասում էր Դադին:
Մի գուցէ ինձ չի էլ հաւատան եթէ ես նրանց
ասեմ երեք օր է Սախկալ թուրթանումը սպասել
եմ նրան, որ գայ բռնեմ սպանեմ և նա չի եկել
ու սկսելու են ինձ նախատինք տալ, ասելով
զու սուտ ես խօսում Սախկալ թուրթանի զազա-
նանոց կիրճումը զու ինչպէս սիրտ արած և զի-
շերները մնացած կլինես, ո՞վ գիտէ որ զիւղումն
ես եղել»:

Ի վերջոյ Դադին նորից վճռեց սպանել Բաղ-
դասարին և այդ զիշերը մնալ Խոտու թառումը
(քայրայրումը) գուցէ վաղը յաջողվէր կարողա-
նար կատարել իւր եղերական գործը: Եւ մինչ-
դեռ այս արիւնոտ մտածողութեան մէջ էր, յան-
կարժ լսելի եղաւ մի քաղցր մեղետիի ձայն, ու-

րին յաջորդում էր նոյն եղանակի շվշվոցը: Դա-
ղին հետեւելով շվշվոցին տեղիցը կանգնեց և
բաշխեցը նայեց դէպի ցած: Օ՛հ որքան ուրա-
խացաւ երբ որ տեսաւ շվշվացնող և մեղեաթի ա-
սողը Բաղդասարն է, գալիս է և ուղղակի իրան
մօտովն է անցնելու: Փառք քեզ Տէր Աստուած,
որ ինձ ամօթալի չթողեցիր իմ քեռորդկանց մօ-
տը, ասում էր Դաղին: Դաղին նստեց էլի քարի
շուաքումը և սրաթի ուրախութիւնիցը կարծես թէ
հարբել էր: Ահա եկաւ իւզբաշին եւ յայտնեց
Դաղուն: Բարով ձեզ Դաղի, ասաց Բաղդասարը,
մըտեղից ես գալիս:

Շէնհերից եմ գալիս, իւզբաշի, ասաց Դա-
ղին և տեղիցը կանգնեց ու բարեկամական անոյշ
խօսքեր արտադրելով մօտեցաւ և բռնեց ձիու
սանձիցը: Բաց թողիր ձիու սանձը, Դաղի, ասաց
իւզբաշին, խրանող է:

Բաց թողնեմ ձիու սանձը, ծաղրական եղա-
նակով ասաց Դաղին: Քեզ երկնքումն եմ ուզել
դու երկրումն ես պատահել ինձ, դու իմ
քեռուս սպանեցիր և քո չար վարմունքը մնաց
անպատիժ: Այսօր քո վերջին օրն է և այս րո-
պէիս պէտք է մեռնես իմ ձեռքով: Երեսդ շրջիր
դէպի Տաթևի վանքը և որպէս քրիստոնեայ խա-
չակնքիր երեսդ: Այս խօսքերը ասելով մի ձեռ-
քով պինդ պահեց ձիու սանձը, իսկ միւս ձեռ-
քով իւզբաշուն դուրս կորդեց թամբիցը և խփեց

գետին: Քաջ իւզբաշին ճարպկութեամբ իւր շաք-
մաների մէկի կոկորդից հանեց փոքր գաշոյնը
և ուժերը մի տեղ հաւաքելով այնպէս սաստիկ
խփեց Դադուն փորինքների բարակ մասիցը, որ
փորը ճզելով հասաւ մինչև կոկորդը: Այն բո-
ւալէին Դադին թուլացաւ և փուկեց գետնին: Նոյն
բոալէին Դադին պինդ սեղմեց իր փորը և խըն-
դրեց իւզբաշուն, որ իր մարմնի հետ վատ չվար-
վէ: Սակայն ինքը կաշառված է եղել թուլթա-
կեանց ժառանգներից էդիլէի սպանման վրէժը
լուծելու համար: Այս կարճ խօսքերի վերջա-
ւորութեան հետ հոգին աւանդեց:

Այնուամենայնիւ չնայած որ Դադին իւզ-
բաշու արիւնախում թշնամին էր և սպառաստ-
ւած էր նրան սպանելու բերկարլի դիտաւորու-
թեամբ, որի համար Դադուն մարմնի հետ իւզ-
բաշին կարող էր շատ վատ կերպով վարվէր,
բայց նա աւելի վեհանձն և բարի գտնվեցաւ,
որ սպանելուց յետոյ Դադուն դիակը մեծ դժ-
վարութեամբ հագիւ թէ տարաւ դրեց քարայ-
րումը եւ երեսը շրջեց դէպի աղօթարանը, վեր-
ցնելով նրա հրացանը, ատրճանակը և խենշալը
և ճանապարհեց դէպի գիւղը: Հասնելով գիւղը,
իւզբաշին յայտնեց բոլոր ժողովրդին կատար-
ւած դէպքի որպիսութիւնը և պատճառը: Յոյց
տուաւ և դիակի տեղը, որի աղգականները գնա-
ցին բերին: այնուամենայնիւ թուլթակենց ժա-

աւանգները դարձեալ հանգիստ չմնացին, չնայած որ վրէժխնդրութեան կողմից ոչինչ էլ չէին կարողանում անել և նրանց բոլոր ջանքերը ապարդիւն էր անցնում. բայց միևնոյն ժամանակ այս անգամ շատ բորբոքեցին երբ Դաղու նման մի քաջ տղամարդը սպանվեց դարձեալ Բաղդասարի ձեռքով: Ուստի վրէժառութեան համար մտածեցին մի ստոր միտք, որը չի պատշաճում տղամարդ անուան: Բարձր կոչմանը, այն է գաղտնի յորդորանք դրդեցին Դաղուն կնոջը, Մարեանին (Մարիամին), ասելով դու իբրև կին-արմատ իւզբաշին քեզ վերայ չի կասկածիլ եթէ սիրտ կանես նրան սպանելու: Խենջալը վեբ առ հետդ և մի կերպ գնայ մօտեցիր նրան, իսկոյն կոխիր փորը և սպանիր: Իհարկէ եթէ մեզանից որևէ մէկ երիտասարդ մօտենալու լինի նրան, պատանայ է, իսկոյն հասկանալու է մօտենալու պատճառը և ըսկի թոյլ էլ չի տալ մեզ քայլ անելու դէպի իրան:

Մարեանը թէև նախ խօստացաւ նրանց որ կարող է կատարել այդ ձեւով իւզբաշուն սպանել, բայց յետոյ չհամարձակեցաւ այդ եղերնական քայլը աչքարայ անելու, որովհետեւ իրկիւղ էր կրում նրանից աչքով տեսնելու ժամանակ: Ուստի թողեց թութակեանցների արած ծրագիրը եւ որպէս վրէժառութիւն կատարեց այս յանցանքը: Վերջինս երկար սպասեց դիւ-

դից Բաղդասարին բացակայ լինելուն: Ուստի մի առաւօտ տեսաւ, որ Բաղդասարը գինւած եւ ձիաւորված գնում է Շէհներ ինչ որ դատի համար: Հարեւաններից գաղանի տեղեկացաւ, որ գիշերը մնալու է այնտեղ: Յարմար ժամանակ համարելով իր համար, ցախատը սրեց եւ գիշերով գնաց մտաւ իւզբաշու զոմը եւ իւր սուր ցախատով սկսեց կտրատել նրա քսան եւ չորս եզների բոլորի ջլերքը, որը իր վրէժառութեամբ հանդերձ առաւ և սրտի սփոփանք:

Իւզբաշին Շէհներից զալով խնձորէսկ եւ տեսնելով այն քսամբելի դէպքը ինչ որ զործել են իւր անմեղ եզներին ¹⁾ վերայ լաց եղաւ և միտեալ ցնդվածի նման դառաւ: Բայց նրա խելօք կինը, Նանախը, տեսնելով իւր ամուսնու հոգեկան դրութեան փոփոխութիւնը, կարողացաւ նրան ամոքելով հանդարդացնել և խելքի բերելով կանգնեցնել իւր նախկին լրջութեան կէտին վրայ:

Այնուամենայնիւ սատանան ոչ մեռել է եւ ոչ կմեռնի, ասում է նախնեաց առածը: Իւզբաշին ստոյգ տեղեակացաւ թէ արդեօք իւր անմեղ եզների վերայ այն սարսափելի դէրը կատարողն ով է եղել, և ովքեր են եղել նրան դրդողները, անմիջապէս կանչեց ամբողջ ժողո-

1). Այն ժամանակակայ ամենահռոտ հողագործներից մէկըն էր իւզբաշին:

վուրդին, թէ երբ որ իմ անմեղ եզները այսպիսի չտեսնւած դժբախտութեան են ենթարկւել, տարէք մորթեցէք և կերէք, բաշխում եմ ամենքիդ: Սակայն խնդրում եմ ձեզ, որ ես մի գործ եմ սկսելու վաղը կամ թէ միւս օրը բոլորդ կհետեւէք ինձ: Ժողովուրդը իւզբաշու քսան և չորս եզները մորթեցին—և իրանց մէջ միւսը բաժանեցին ըստ շնչի և ըստ կարողութեան և տասներկու եզ լրացրին իրանցից—ուին իւզբաշուն: Իսկ միւս տասներկու եզները, որպէս վրաս մնաց առանց հետևանքի:

Գարունք էր: Գիւղացիք գութանները լծած վարում էին: Մի առաւօտ իւբաշին զինւած և ձիաւորված դուրս եկաւ գիւղի հանդը և բոլոր գութանաւորները իրանց գութաններով տարաւ թափեց թութակեանց¹⁾ ընդարձակ հողերի մէջ և հրամայեց թէ ամեն մարդ իրան համար հող

1). Թութակեանց ազգի նախկին պապը մէլիք Թավադն է եղել, որը 1603 թւի Շահաբբասի հայերին դերի տանելու ժամանակ փախաւ Նախջեւանու Ջահուկ գիւղաքաղաքից և անդաւ Սիւնեաց երկիրը և թագնվեցաւ Տաթևի խաւ ձորերից մէկում, որը յետոյ 1612 թւին տեղափոխեցաւ խնձորէսկ ձորը և բնակութիւն հաստատեց մշտականապէս և գիւղի հիմնադիրը եղաւ Ուստի Թավադը որպէս մէլիք և նախարհակ, այն ժամանակ գիւղի մասնաւոր հողերը իրանը շինեց, որի սերունդը ազնւականութեան շքով տիրեց—մինչև իւզբաշի Բաղդասարի օրերը, ուր վերջինիս օրով էլ զրկւեցան Սուլթանլի, Տաշտափոր, Թաղաշար, Ղուզվիօթ և Ղօշթթափայ անւանեալ վարելահողերից:

վերցնէ, որպէս սեփականութիւն վարի որդոց
որդի յաւիտեան: Ահա այսպիսութեամբ իւզբա-
շին խլեց թուրքականց պապական բոլոր հողե-
րը նրանց ժառանգների ձեռքից և յատկացրուց
ամբողջ ժողովրդին, որով և կարողացաւ լուծել
իր եզների վրէժը թուրքականց զրդիչ ժա-
ռանգներից:

Վ Ե Ր Զ

Յ Ա Ի Ե Լ Ռ Ի Ա Մ

Աղա Մամմադ շահի արշաւանքից:

1880 թւին ես Խնձորէսկ գիւղում հողի տակից հանեցի Մ ի ի թ ա ր սպարապետի Գերեզմանաքարը: Սպարապետի գերեզմանաքարը գտնելուց յետոյ իմ սիրտը ինքնըստիքեան մի ներքին ստիպողական տաք հետաքրքրութեան ենթարկեց, այնպէս որ այդ հետաքրքրութիւնը, կարծես ուժով ինձ զրդեց ասելով— գնայ՝ ձեր գիւղի ծեր մարդիկներիցը հարցրու և իմացիր այդ վաղեմեա հերոսի անմահ գործերը: Այո և ես հեռուցի իմ պապակող սրտի նպատակին յագուլտ տալու. չնայելով զանազան տգէտ մարդկանց ծաղրական խօսքերի վերաւորիչ ազդեցութեանը, որոնց շրպւրտած խօսքերը անդադար յաջորդում էին միմիանց և շատ խիստ տալաւորութիւն էին թողնում ինձ վերայ: Այնուամենայնիւ ես տոկուն սրտի համբերութեամբ նրանց վհատական խօսքերը մի զոդմ գցեցի և սկսեցի գնալ մեր գիւղի ծեր մարդկանց մօտ, հարց ու փորձ արեցի իմացայ և քաղեցի նրանցից հին աւանդութիւններով մնացած բերանացի վէպերը նոյն իսկ Խնձորէսկ գիւղի հիմնադրութեան մասին ի միջիայլոց դարձեալ հարցրի, և թէ ինչ դէպքեր էին կատարվել գիւղումը այդ բոլորի նիւթերը հաւաքեցի և գրեցի:

Յիշողութեան մէջ առողջ ծերունիները շատ ուրախանում էին, երբ իրանց պատմածները գրի էի առնում և գնահատում էի յարգանքով: Ոմանք ոգևորվում էին մեծ եռանդով և առանձին բաւականութեամբ

լցուած առանց ձանձրոյթի պատմում էին ինձ ինչ որ լսել էին իրանց պապերից, տատերից և այլ ծերունի մարդկներից, կամ տեսել էին իրանք։ Այլոք մարդկանց պատմածները մեծ մասամբ վերաբերվում էին պարսից արշաւանքներին. զանազան խաների կատարած բարբարոսութիւններին և նոցա սփռած ստահակների աւերումներին. հայոց մէլիքների և պարսից շահերի հետ ունեցած յարաբերութիւններին և տեղային խաշնարած ցեղերի դէմ ծագած կռիւններին։ Պատմում էին նոյնպէս խնձորէսկու միջից զօրացած Զոհրաբեան թիւրք մէլիքների անօրէնութիւնները, որոնք չնչին պատճառներով, զրկանք և անտանելի նեղութիւններ էին տւել իրանց հայ ժողովրդին և մինչև այսօր էլ զեն ժողովրդական ծեր մարդիկը իրանց տըխուր յիշողութիւններով չեն մոռացել նրանց կատարած քստմանի գործերի չար յիշատակը։ Այժմ աւելորդ չենք համարում նախ գրել ծերերի պատմածներից մէկը և որպէս նմուշ ցոյց տալ ընթերցող հայ հասարակութեան, որը ինձ պատմեցին Խնձորէսկեցի 2 վստահելի մարդիկ, որոնց թւումն էր որմնագործ Աւանէս Ղ. Ղազարեանցը և Հախնապար Յակոբեանը։ Առաջինը այս պատմական վէպը բերանացի լսել է սոյն գիւղացի Շահնազարեան Յովսէփ ապօրից, իսկ երկրորդ պատմողը, լսել է իր պապ Ղուդիլ Գրիգորից։ Վէպը տխրան մաքուր է, որ երկու մարդկանց պատմածների մէջ երբէք տարբերութիւն չկայ։ Սակայն ես գրեցի Հախնապար Յակոբեանի պատմածը, որովհետև վերջինիս պապը, Ղուդիլ Գրիգորը, Խնձորէսկ գիւղի հասարակութեան կողմից առհասարակ յարաբերութիւն է ունեցել Շօշվայ բերդի Փանահ խանի, Իբրահիմ խանի և Մէհդիգուլի խանի հետ և մօտիկից ծանօթ է եղել նրանց արդարեւ թիւններին։

Այժմ ես դառնամ Հախնազար Յակոբեանը և խօսեմ Շահնազարեան Յովսէփ ապօրը բերանով: Ես իմ աչքով տեսել եմ Յովսէփ ապօրը. նա մեռել 1872 թրւին, և իմ ականջով լսել եմ նրա թելադրած զրոյցները: Սակայն իմ լսածներովս ես վստահ չեմ ինձ վերայ հանդէս դուրս գալու, և խօսում եմ Հախնազարեանի բերանով: Յովսէփ ապերը հարիւր տարեկան մի ծեր մարդ էր և դեռ նա շատ առողջ էր իւր մարմնաւոր և մտաւոր կարողութիւնների մէջ: Պատկառելի ծերունին պատմում էր թէ Շօշուայ Ղալայի Իբրահիմ խանը ամբողջ Ղարաբաղի, Զանգեզուրի և Սիսիանի գաւառների տիրապետող խանն էր: Իբրահիմ խանը մեզանից աղ էր ուզել, որովհետեւ խանի հացի գործարանի համար գործադրելիս աղը միշտ Խնձորէսկու ժողովուրդն էր տալիս: Եւ խանի աղի այդ սովորական պահանջը Խնձորէսկեցուց համար արմատացած պարտականութիւնն էր համարվում, որը տանում էինք Շուշուայ Ղալան և այնտեղ տալիս էին նրա տնտեսական վեզիրին: Քասի (Գասպար) քովխան ժողովրդից հաւաքեց խանի ուզած աղը, պատրաստեց և կանչեց Ղուբիլ Գրիգորին ու ինձ, պատւիրեց մեզ թէ այս 60 խտիլ աղը տարէք Ղալան և տւէք խանի վեզիրին: Այդ ժամանակ Շօշվայ Ղալայի ճանապարհները սաստիկ երկիւղալի էր. մանաւանդ մեր ճանապարհը աւելի վատ էր, որովհետեւ մենք գնալու էինք Ռուշանի անտառապատ մթին ձորովը: Եւ բացի սրանից, երկրի մէջ ձայն էր ընկել և սարսափ էր տիրում ամեն տեղ, ասում էին. «Ախտայ-Շահը գալիս է»: Նա գալիս է ուղղակի Ղարաբաղին վերայ: Եւ թէպէտ մենք երկիւղ էինք անում երկու հոգով Ղալան գնալ բայց ինչ արած պէտք է գնայինք, պէտք է աղը տանէինք: Վերջապէս իւրաքանչիւրս երեսուն խտիլ աղ վեր-

ցրած¹⁾), աշուներին կարճ օրը մենք պէտք է հասնէինք: Շուշի: Գիշերից քիչ անցած մենք ճանապարհւեցինք դէպի Շուշի, որ և այդ օրը երեկոյեան մուտքը բոլորովին ընկած հապիւ թէ մօտեցանք Քարին-Տակի²⁾ եօխիշին. (զարիվայրին): Արևի և շալակի տակ ճնշւած, երկիւղով բոլորովին աղղուած հասանք եօխիշին: Եօխիշի սկզբումը Գրիգորը ինձ խորհուրդ տւաւ թէ մեզ գիշերս դարպասովը³⁾ ներս չեն ընդունելու եկ այս կարճ ճանապարհովը⁴⁾ գնանք. ես լաւ ծանօթ եմ, և շատ խուլ ճանապարհ է: Երբ շարունակեցինք այդ խուլ ճանապարհով գնալը յանկարծ մեզ վերայ թափւեցին մի խումբ մարդիկ, բռնեցին և առանց հարց ու փորձ անելու, սկսեցին մեր կոնները ետեներիս կապտաել:

Է՛յ այդ հովքեր էք, որ համարձակուում էք մեզ բռնել: Մենք Իբրահիմ խանի մարդիկն ենք. բաց թողէք մեզ եթէ ոչ հետեանքը շատ վատ կլինի. ասաց Ղուդիլ Գրիգորը: Միթէ խանի համար աղ բերողներին էլ կբռնեն:

Ձայդ կտրի պիղծ հայ, եթէ ոչ այս քօպէիս գլուխդ կը կտրեմ: Մենք Աղա Մամմադ շահի սարբապներն ենք. միթէ դուք չէք լսել նրա զարհուրելի անունը: Այս խօսքերը կիսատ-պռատ թիւրքերէնով մի կերպ հապիւ թէ կարողացաւ արտասանել մի թիւրք, որը հէնց կարծում եմ թէ թիւրք չէր այլ պարսիկ էր և թիւրքերէն լաւ խօսել չգիտէր: Մենք տակաւին ոչինչ

1). Իստիլը.— պարսից և հայոց մէջ մի հին կշռաքար է, իւր քաշով հաւասար է այժմեան 5 չեովերին:

2). Մի հայաբնակ գիւղ է, գտնվում է Շուշի քաղաքի արեւմտեան կողմին:

3). Շուշին երկու տեղով կանոնաւոր մուտք է ունեցել, որ և կայ մինչև այսօր: Զանգեզուրի ճանապարհովը գնացողը վերևի դարպասովը կմտնէ քաղաքը:

4). Շուշին իրան շրջապատող բարձր ու ցածր քերձերի

չէինք իմանում թէ Ախտա-Շահը եկած կլինի Ղարա-
բաղը և արձակված կլինի Շուշի Բերդին վերայ: Գի-
շերը մեզ կապոտած տարան Շուշի գիւղը և այնտեղ
կալանաւորեցին մի խոր դարմանանոցում և մինչև ա-
ռաւօտը զգուշութեամբ հսկեցին մեզ վերայ: Առաւօտ-
եան արեւը բաւական բարձրացած մեզ հանեցին դար-
մանանոցից և տարան Շահի մօտ, և յայտնեցին, որ
սրանք Իբրահիմ խանի մարդիկն են այս գիշեր ու-
ղում էին մտնել բերդը, մենք տեսանք և վրահասանք
բռնեցինք:

Շահի առջևը կանգնած էին շատ խաներ և ուրիշ շատ
մեծամեծ մարդիկ: Այդ մեծամեծների շարքումը կանդ-
նած էր նաև մի բարձրահասակ, յաղթանդամ և լայ-
նաթիկունք հայ երիտասարդ, որը հագած ունէր թե-
քաւոր մահուդ չուխայ, ապրեշումի խաչմայ շալվար,
թանկագին կոտրից կարած սև արխալուղ և գլխին
դրած ունէր կէսը դէպի մէջը կոտրած բուխարայի մոր-
թուց կարած շէկագոյն կարմիր գտակ: Թուրը կախած
էր կողքից և գնդակաշարանը կռնատակից, պատել
էր նրա լայն կուրծքը: Վերջապէս այդ հայ տղամար-
դը, որը դեռ երիտասարդ հասակ ունէր, իւր հրապու-
րիչ դէմքով և արտաքին նշաններով հատկացնում էր
անծանօթ մարդուն, նրա ազնիւ յարգելի, վեհ և քա-
ջասիրտ մարդ լինելու բոլոր յատկութիւնները: Շահը
իւր մօտ կանգնած մի թիւրք խանի հետ փարսերէն
չգիտեմ ինչ խօսեց. նա էլ կանչեց այն հայ տղամար-
դին, թէ Շահը պատւիրում է քեզ, որ քննես այդ հայ
մարդկանցը և իմանաս թէ դրանք ինչ մարդիկ են և

արանքներով դողանի դժվարամուտ կածաններ և անցքեր շատ
ուշի: Այդ ժամանակ Քարին-Տակ գիւղիցը մէկ դժվարամուտ
դաղանի կածան (շաւիղ) մտնում էր Շուշուայ բերդը, որը այժմ
լայնացրել է նայն գիւղի ժողովուրդը և հեշտամուտ է դարձրել:

ինչու համար էին ուզում մտնել բերդը: Հայ երիտա-
սարդը մօտեցաւ մեզ և վայելուչ կերպով հարցրուց.

— Ո՞րտեղացի էք:

— Խնձորէսկեցի ենք, աղայ, ասաց ընկերս:

— Ի՞նչու համար էք եկել և ո՞ւր էիք ուզում
մտնել բերդը:

— Իբրահիմ խանը մեր ժողովրդից աղ է ուզել
աղ ենք բերել:

— Ափս՛ոս, ասաց նա . . . : Երանի թէ այդ ա-
ղը քօռացնէր նրա տէքերը և երկիրը ազատուէր մի
կործանիչից:

Եւ այսպէս հայ երիտասարդը մեզանից քաղած
բաները պատմում էր Շահին մօտ կանգնած խանին,
իսկ խանն էլ փարսերէն պատմում էր Շահին: Ինձ
հասկանալի էր դառնում որ Շահը թիւրքերէն չէր ի-
մանում:

Հարց ու փորձ անելուց յետոյ, այն հայ երիտա-
սարդի միջնորդութեամբ թէև մենք կալանաւորութիւ-
նից ազատեցանք, սակայն որպէս կասկածելի մարդիկ
ամբողջ քսան մէկ օր մեզ պահեցին իրանց բանակի
մէջ: Մեզ կերակրում և պահում էր Շօշու գիւղացի
Թարխանեանց Սափարի իւզբաշին: Նա թէեւ Աղայ
Մամմադ Շահի կռիւներին չէր մասնակցում, այնուա-
մենայնիւ Շահը նրա վերայ բարի աչքով էր նայում,
և այն հայացքը չէր գցում նրա վերայ, որպիսի աչքով
որ նայում էր Ղարաբաղի շատ մեծամեծ հայ և թիւրք
իշխանաւորների վերայ, որոնք երկիւղ կրելով փախել
էին գնացել Շուշույ բերդը, միացել էին Իբրահիմ
խանի հետ և քաջարի կատաղութեամբ կռւում էին
Շահի զօրքերի դէմ: Շահը ամբողջ քառասուն օր կռիւ
մղեց բերդականների դէմ, բայց գրաւել չկարողացաւ:
Բէկոռի ամբուլթիւնը, միջի մարդկանց միաբանութիւ-

ներ և քաջութիւնը ոչնչացրին Շահի մարդկանց արիւ-
կան ջանքերը: Բերդի միջի քաջ մարդկանց մէկը Մէ-
լիք Շահնազարի որդի Մէլիք Զիւմշուզն էր, իսկ միւ-
սը Գիւլիստանի Մէլիք Արոֆն էր, դրանք իրանց զին-
ւորական ուժերով միացել էին Իբրահիմ խանի թիւր-
քական ուժի հետ և սրտանց կռուում էին Աղայ Մամ-
մադ շահի դէմ: Քառասուն օր անընդհատ կռիւ մղե-
լուց յետոյ Շահը ստիպւած եղաւ թողնել Շուշայ
Բերդը և գնալ Թիփլիզի վերան: Իսկ այն հայ երի-
տասարդը, որ մեզ ազատեց կալանաւորութիւնից, նա
Զրարիւրդի Մէլիք Յաթամի որդի Մէլիք Մէժլումն էր:
Շահի մօտ կանգնած խանը, որ մեզ քննութեան տւաւ,
Գանձակի Զաւադ խանն էր: Այս երկուսը իրանց հայ-
թրքական զինւորներով միացած էին Աղայ Մամմադ
շահի հետ, և Շահը հէնց սրանց տուած խորհուրդնե-
րովը թողեց Շուշին և գնաց Թիփլիզ որ համարեայ թէ
աւերակ դարձրին:

Ախտայ Շահը, Աղայ Մամմադ խանն էր: Նա
Մազանդարանի Մահամմէդ Հիւսէին խանի որդին էր.
ասաց Յովսէփ ապերը: Ախտայ Շահը որ եկաւ Ղարա-
բաղին վերայ, ևս քսան երկու տարեկան մէկ չօրան
(հովիւ) տղայ էի: Նա շատ մի անգութ մարդ էր և
գործով բռնակալ: Նրա սիրտը լիքն էր կատաղու-
թեամբ, և աչքերը արիւնով: Ինձ թվում էր, որ նա
Աստուծոյ անիծած արարածներից մէկն էր, որովհետեւ
նրա պատկերին վերայ չէր երևում որեւէ բարութեան
մի նշան: Անիրաւութիւնը, անօրէնութիւնը և արիւ-
նահեղութիւնը նրա սիրած բաներն էին: Խիղճ և ո-
ղորմ ասած խօսքը նա չէր հասկանում: Նրա հայացքը
խիստ դառն էր, ահաւոր և խօսելը ներգործող: Աչքե-
րը արտայայտում էին նրա թոյնալից սրտի կատա-
ղութիւնը, նրա անսանձելի զայրոյթը, որով պէտք էր

Վրտարէր քրիստոնեայ ժողովրդին, և յազենար նրանց արիւնիցը, որ համբերութիւն ստանար և հանգստանար:

Ախտայ շահը մի չնչին սեղբի համար իրան մէկ զինւորի փորը պատռել տւաւ—դեռ նրա գլուխը կտրել չտւած: Շօշու գիւղից բարձր մի կաղնի ծառի տակ սարքած էր շահի վրանը և ինքը նստած էր ինչ որ գեղեցիկ գորգի վերայ ու հանգստանում էր: Նա շրջապատւած իր պաշտօնական մեծամեծներով, խօսում էր կուից և բերդը գրաւելու դժվարութիւններից: Մէկ թիւրքի ծերացած կին մէջքիցը կեռացած գնաց դէպի շահի վրանը և յաջողեց նրան շահի առջևը գրնալու, որը խորը կերպով գլուխ խոնարհացրեց նրան և դէմը չորեց գանգատելով մէկ զինւորից:

«Շահիդ սրին յաջողութիւն եմ ցանկանում, Հարաւի¹⁾ տէրը ողջ մնայ: Ահա ես մի ծերացած կին եմ, աշխարհումս ինձ բացի երկու բանից էլ ուրիշ կարողութիւն չունիմ, որ ապրուստի աղբիւր գտնայ ինձ համար: Մէկ կարողութիւնս քո թագաւորութեանդ հըռ ծառայ,—ահա այս տղան է, իսկ երկրորդ կարողութիւնս մէկ կով է, որի կաթն ու մածուկով մենք հաղիւ թէ ապրում ենք, տանելով թիւրք գիւղերումը փոխելով ալիւրի հետ, բերում ենք մեզ համար օրուայ պարէն ենք պատրաստում և ապրում: Բայց այսօր ձեր զինւորներից մէկը պատահել է իմ տղին, բռնի կերպով կողոպտել է մեր մածուկով լիքը տկերը և տաքել չգիտեմ ինչ արել: Ահա տղան մօտս է կարող էք

1). Թիւրքերը կամ աւելի ճիշտն առած աշխարհքի ամբողջ մահմէդականները Հարաւին «Աբլայ են ասում: Հորաւային երկրի Ալիական թիւրքերը իրանց թագաւորներին «Աիբլէի ալամ» են ասում, որ նշանակում է Հարաւի տէր:

հարցնել և իմանալ բանին էութիւնն ստուգութիւնը»:

Շահը ուշադրութիւն դարձրուց պառաւի գանգատին, և փոքր տղային հարցրուց և դէպքի եղելութեան որպիսութիւնը ստոյգ իմացաւ:

— Քեզ կողոպտող զինւորին կարո՞ղ էք ճանաչել: Թարգմանի միջոցով հարցրեց շահը: Հարաւի տէրը ողջ մնայ, կարող եմ ճանաչել և մինչև անգամ տեղը գիտեմ: Շահը զինւորներ տւաւ պառաւի տղին, թէ գնացէք բռնեցէք և բերէք: Զինւորները գնացին: Պառաւի տղան շատ լաւ էր ճանաչում իրան կողոպտող զինւորին ուղղակի գնաց գտաւ և ցոյց տւաւ թէ ահա սա է բռնրցէք:

Զինւորները բռնեցին ցոյց տւած զինւորին և տարան Շահի առջևը:

Առանց հարց ու փորձ անելու մաժուռ կողոպտող զինւորին շահը մահ վճռեց. բայց սաբսափելի և քստմնելի մահ և մահաւան օրէնքի կարգից բոլորովին հեռու:

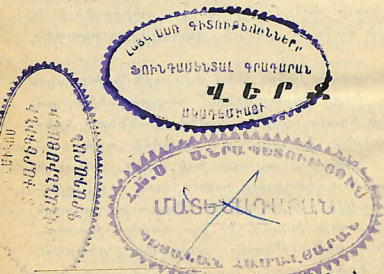
— Պառաւ, ասաց շահը: Ահա այս զինւորին գլուխը չկտրած փորը պատռել եմ տալու, եթէ քո գանգատը ուղիղ եղաւ, այսինք մաժնի նշանները երեւայ դրա փորումը, իմացիր իմ դահիճի սրից ազատված կլինէք դու եւ տղադ. իսկ եթէ չերևայ և սուտ դուրս գայ ձեր գանգատը, այնուհետեւ այդ զինւորի մահը կվիճակվի քեզ և տղիդ: Պառաւը վստահ էր, որ իր տղան սուտ խօսող չէ: Նա առանց խուսափելու սիրով և ուրախութեամբ ընդունեց ահարկու շահի արիւնալի ծրագիրը:

Շահը հրամայեց առանց գլուխը կտրելու պատահեն զինւորի փորը: Քարասիրտ դահիճը իսկոն կա-

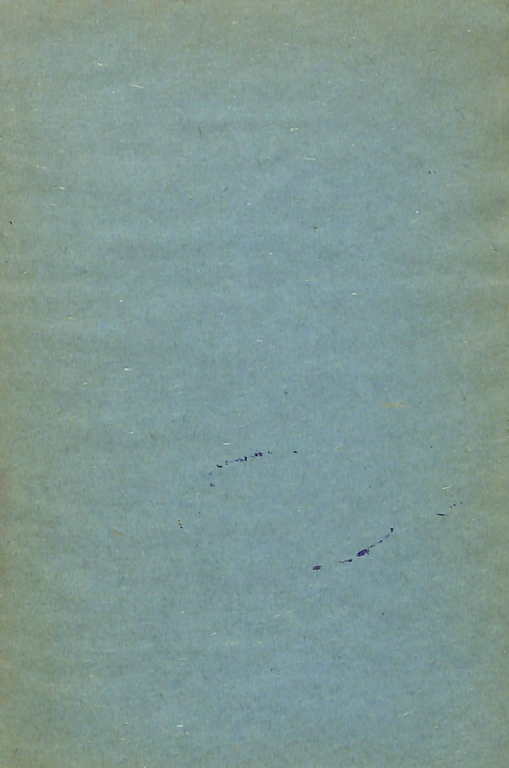
տարեց իւր սոսկալի դերը: Զինւորի փորը պատռելուն պէս սպիտակ մածունը խառնւած կարմիր արիւնի հետ խսկոյն թափւեցաւ դետինը:

Հա, Պառաւ, ասաց շահը, արդէն դուք երկուսով էլ ազատւեցիք իմ դահիճի սրիցը, դէ գնացէք աղօթեցէք իմ կեանքի համար և ինչդրեցէք ջանարի Ամիրին և հազրաթ¹⁾ Արքայսին, որ օգնեն ինձ և յաջողութիւն տան իմ սրին, որով ես կարողանամ շատ երկիրների աէր դառնամ և բոլորին պահպանեմ խաղաղութեամբ իմ սրի տակ»:

Եւ այսպէս, պառաւը արդարացաւ մի ոչինչ բանի համար սոսկալի դերակատարութեան մէջ և մի քանի փահնարադ փող ստանալով, որպէս մածնի գին ու հեռացաւ: Այս դէպքը պատահեց Աղա Մամմադ շահի առաջին արշաւանքի ժամանակ, ասաց Յովսէփ ապիրը:

1). Մէծ Հրամանատարին, այսինքն Հազրաթ Ալլին: Հազրաթ խօսքը նշանակում է, նեղ դէպքում շուտափոյթ հասնող:

Smith
3106